

ANGSTEN FOR VERDENS FORSTUMMEN

ET KRITISK SOCIOLOGISK ANGSTBEGREB
FOR EN FORSTÅELSE AF ANGST I SAMTIDEN
– MED UDGANGSPUNKT I HARTMUT ROSAS
BEGREBER

KANDIDATSPECIALE
JEPPE H. SØNDERGAARD
STUDIENR.: 20174522
SAMFUNDSFAG 2023

Indholdsfortegnelse

Abstract	3
Indledning	5
<i>Problemstilling</i>	10
<i>Underspørgsmål</i>	10
Aktualiteten af et sociologisk angstbegreb: Et samfund i mistrivsel	10
Teoretisk indkredsning: En kritisk sociologisk tilgang, sociale patologier og øvrig angstteori .	13
<i>En sjælden gæst: angstfænomenet i sociologisk teori</i>	14
<i>Angstfænomenet mellem almenmenneskeligt vilkår og samfundspatologi</i>	18
Et sociologisk angstbegreb med udgangspunkt i Rosas teori	22
<i>Rosas videnskabsforståelse og metodiske tilgang</i>	22
<i>Resonans og fremmedgørelse</i>	24
<i>Rosas angstbegreb: Angst og begær som elementære former for verdensrelation</i>	27
<i>Verdensrelationens fire angstformer: Rosas angstmodel</i>	29
<i>Begrebernes dialektik, opsamling og kritik</i>	33
<i>"Angsten for verdens forstummen": Modernitet, dynamisk stabilisering og angst</i>	38
<i>Dynamisk stabilisering og udvidelse af rækkevidden</i>	39
<i>Angst og dynamisk stabilisering</i>	43
<i>Hønen eller ægget: Hvad er den centrale patologi?</i>	45
<i>Opsamling, kritik og diskussion af Rosas angstbegreber og generelle tilgang</i>	48
Terapiniveauet: Eksempler på resonansfremmende politik for et samfund med mindre angst	53
<i>Uddannelsesinstitutioner: Fra arbejdskraft-inkubatorer til angstfrie resonansrum</i>	53
<i>Klimaforandringer: Opgør med beherskelses- og vækstparadigmet som svar på klimaangst</i>	56
Konklusion	61
Litteratur	67

Abstract

In this thesis I seek to contribute to a theoretical debate on how to sociologically interpret the concept of anxiety. In broad terms anxiety can be defined as an existentially rooted universal emotion of objectless fear (Giddens 2002; Kierkegaard 2004; Alberdi & Møhl 2017; Heidegger 2017; Rebughini 2021; Rosa 2021). As of yet, anxiety has, with a few exceptions (e.g., Duhm 1977; Giddens 2002; Horwitz 2013; Rebughini 2021), not been a concept of overwhelming interest to the social sciences, although an array of analyses has analyzed neighboring concepts like fear, shame, stress, and anger (Jacobsen 2017b; Bo 2017; Keller 2015; Rebughini 2021: 554).

Hartmut Rosa has provided a fertile critical theoretical concept of anxiety which can be a reference point of further sociological theorizing (Rosa 2021: 128ff.; 355ff.). This thesis analyses his concept of anxiety as well as a broader set of his sociological set of terms from his extensive book *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World* (Rosa 2019).¹ Rosa's conception allows for both a subjective and a structural sociological understanding of anxiety. For a sociological anxiety conception naturally, the structural dimension is of central interest. For Rosa the overarching logic of modern societies is dynamic stabilization, and he argues that this structural dynamic of modern societies always already produces anxiety for subjects (Rosa 2021: 357). To be a modern subject is, in turn, to be subjected to anxiety (May 1977; Horwitz 2013; Rebughini 2021).

A sociological contribution to the concept of anxiety seems more pressing than ever. Researchers have found a worrying tendency to a decline in mental health across Western welfare states especially among young people (Jacobsen & Nørup 2020; Katznelson 2021 et al.). In a Danish context, findings of the National Health Profile of 2021 suggest that nearly a third of the population find themselves severely stressed while more than a tenth of the population had had symptoms of depression and anxiety within the last year (Jensen et al. 2022: 39, 148). In turn, assigned psychiatric anxiety diagnoses for children under the age of 18 has seen a rapid rise (BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023).

The severity of anxiety as a phenomenon of late modern society stresses not only the need for critical analyses but also for normative ideas on how to better society. Such an approach is possible within the tradition of critical theory. Here, the researcher must not only identify the pathologies of society, but also use his knowledge to help improve the structures of social life (Sørensen 2012). The

¹ In this thesis I refer to the Danish version: *Resonans. En sociologi om forholdet til verden* (Rosa 2021).

normative dimension of Rosa's resonance concept provides a conceptual starting point for this and can therefore be used as a reference point for these improvements.

At the end of the thesis, I apply Rosa's ideas to the theoretical discussion of how to reduce anxiety regarding two salient political matters, the rationalization of the Danish education sector and to climate change and the accompanying feeling of climate anxiety. Although I over the course of the analysis point out and discuss some weaker points in Rosa's anxiety conception, I conclude that it is a convincing concept which provides fertile ground for further critical, sociological theorizing, analysis, and research. I pose that anxiety on a basis of Rosa's concepts in broad terms can be defined as the *negative subjective emotion of individuals socially structured by the institutional logic of dynamic stabilisation*. Hopefully the thesis can in some way spark a sociological interest in this complex human phenomenon that is anxiety, be it more mainstream oriented theories or theories in a critical vein like Rosa's.

Indledning

Angst har i disse år en fremtrædende plads i samfundsdebatten. Man kan ofte i medierne læse om angsten som et udbredt samfundsfænomen (DR 2022; Berlingske 2022). Ind imellem beskrives det ligefrem som en folkesygdom (Jyllands-Posten 2015; Berlingske 2015; DR 2018; Kristeligt Dagblad 2021). Videnskabelige undersøgelser af angst som fænomen finder man oftest i humanvidenskaberne, men med tanke på at der ofte i forbindelse med angsten som fænomen refereres til samfundsforhold der indvirker på dens karakter (DR 2018; Berlingske 2016; Kristeligt Dagblad 2016, 2017), synes det oplagt for samfundsvidenskaberne mere målrettet at bidrage til udforskningen af angsten fra et samfundsvidenskabeligt udgangspunkt. Jeg vil med dette speciale forsøge at gøre netop dette: at bidrage til en bedre forståelse af angstfænomenet fra en samfundsvidenskabelig, nærmere bestemt en *sociologisk*, vinkel.

At undersøge følelser er ikke fremmed for sociologien. Bo & Jacobsen indleder antologien *Følelsernes sociologi* med at skrive: "Mennesket er et følsomt væsen. Det er umuligt at forestille sig et menneskeliv, der ikke på den ene eller anden måde berøres, motiveres, drives frem eller formes af følelser" (Bo & Jacobsen 2017: 13). Hvis det er umuligt at forestille sig et menneskeliv uden følelser som helt centralt og formgivende aspekt af tilværelsen, er det lige så umuligt at forestille sig at sociologien ikke skulle beskæftige sig indgående med disse følelser. Følelser er nemlig sociologisk betragtet ikke kun individuelle rørelser, men også "sociale fænomener" der skabes og reproduceres relationelt mennesker imellem og i samspillet mellem "individ og samfund" (ibid. 19).²

Sociologien er som disciplin barn af modernitetsprocessen. Hvad der kendetegner processen på godt og ondt, er således at betragte som et kernespørgsmål for disciplinen. Tænker man på moderniteten og den opmærksomhed sociologer har haft på vrangsiden af denne samfundsproces der ellers samtidig er drevet af fremskridtsoptimisme og velstandsstigning, kan Bo & Jacobsens formulering i sin ellers almene gyldighed måske specificeres til at det moderne menneske er et *ængsteligt* væsen. I hvert fald betegnes det 20. århundrede ind imellem angstens århundrede (May 1977; Horwitz 2013). Det er af flere betragtere blevet påpeget hvordan angst for alvor op igennem 1900-tallet blev et fremtrædende element i vestlige samfund og vestlig kultur (Rebughini 2021; Horwitz 2013).

² I nærværende speciale fokuserer jeg på en subjektivt-individuel og en strukturel dimension af et sociologisk angstbegreb, men mere interaktionistisk funderede undersøgelser ville naturligvis også være relevante.

Angst må også siges at have en fremtrædende plads i nutidens vestlige selvopfattelse her omtrent en fjerdedel inde i det 21. århundrede. Måske er angsten endda ligefrem at betegne som de ”senmoderne verdensrelationers dominerende princip” (Rosa 2021: 480), selvom det på sin vis kan virke paradoksalt. Når nu moderne (vestlige) samfund er blandt de mest sikre, sundeste og mest materielt fremgangsrigte der har eksisteret, hvordan kan det så være at angst stadig er et så fremtrædende samfundsfænomen og – lyder det fra flere steder – endog i disse år i vækst? (Horwitz 2013: 143; BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023). Det er et af de centrale spørgsmål der ligger til grund for tilblivelsen af dette speciale.

Angst som samfundsfænomen skriver sig ind i en bredere debat om samfundsmæssig mistrivsel der pågår i disse år. Mistrivsel debatteres hyppigt i medierne. I langt størstedelen af tilfældene er der tale om en betoning af alvorligheden af problemet (Avisen Danmark 2022; Ræson 2022; Politiken 2023; DR 2022, 2022b; Information 2022; Berlingske 2022, 2023).³ Samtidig er begrebet kommet højt på dagsordenen i den politiske debat, og har vundet saliens på tværs af det politiske spektrum (DR 2022b; Radikale Venstre 2021; SF 2022; Liberal Alliance 2022; Altinget 2023). I mistrivselsforskningen har der de senere år især været fokus på især unges mistrivsel, og årsager som acceleration, præstationskultur og psykologisering kan genfindes på tværs af forskningen (Petersen 2016; Jacobsen & Nørup 2020; Görlich et al. 2019; Larsen et al. 2020; Katznelson et al. 2021, 2022).

Dette udbredte fokus på tværs af arenaer er ikke ubegrundet. Således kan det af den seneste Nationale Sundhedsprofil aflæses at det generelle stressniveau i befolkningen inden for de seneste godt 10 år er steget fra 20,8 til 29,1 % (Jensen et al. 2022: 39).⁴ Som allerede nævnt er der desuden noget der tyder på at angsten er inde i en lignende udvikling. BUPL berettede i 2022 om at antallet af angstdiagnoser givet til børn under 18 var steget med 52 % i perioden fra 2013 til 2022 (BUPL 2022). Året efter lagde Psykiatrifonden nye tal frem der viser en stigning på 67,6 % i antallet af tildelte angstdiagnoser fra 2013 til 2023 blandt børn og unge under 18 (Psykiatrifonden 2023). Hvad den generelle udbredelse af angst angår, er et ofte citeret tal at mellem 350.000 og 400.000 mennesker i Danmark ”har symptomer svarende til kriterierne for angst” (Psykiatrifonden 2023b). Angst omtales ofte (sammen med depression) som den hyppigst forekommende psykiske lidelse (ibid.).

³ Der er dog også, om end i noget mindre grad, stemmer der maner til besindighed og en nuancering af debatten (Politiken 2022; Weekendavisen 2022, 2023).

⁴ Procentandelen dækker over svarpersoner med et højt stressniveau – eller en ”høj score på stresskalaen” som det hedder (Jensen et al. 2022: 39).

I et sociologiteoretisk perspektiv, er det den sociale, samfundsmæssig dimension af angstbegrebet der er af størst interesse. Selvom jeg henholder mig til en gængs eksistentielistisk inspireret psykologisk forståelse af angst som almenmenneskelig følelse⁵ af objektløs frygt som de fleste mennesker på et eller andet tidspunkt i livet kommer til at opleve (Sørensen 2015; Alberdi & Möhl 2017: 383), er den centrale pointe for et sociologisk angstbegreb at en sådan forståelse af angst ikke er tilstrækkelig. De sociale og samfundsmæssige strukturer som individet til enhver tid er underlagt, indvirker også på følelseslivet. Angstfænomenet er også afhængigt af social og kulturel fortolkning, og er dermed også foranderligt (Horwitz 2013; Rebughini 2021).

At samfundets indretning har en indflydelse på samfundsmedlemmernes udfoldelsesmuligheder og velbefindende har fra starten været et afgørende spørgsmål for sociologien. Den tendens at moderniteten ikke bare betegner et fremskridt, men også har negative konsekvenser for menneskelivet, har altid været af interesse for disciplinen. De kolossale samfundsændringer som moderniteten medførte, skabte "a wide range of uncertainties" og svækkede på samme tid "traditional social and cultural supports" (Horwitz 2013: 56). Det er netop disse ændringer der ligger til grund for mange sociologiske undersøgelser, måske for sociologien som sådan. Hvis grundspørgsmålet for sociologien er hvad der kendetegner moderne samfund (Rosa 2021: 463), og svaret som Horwitz' lyder at samfundslivet ændres radikalt, bliver det næste spørgsmål naturligt nok hvilke (også negative) konsekvenser disse ændringer har for menneskelivet. Hvordan moderniteten som proces har udviklet sig og skabt rammerne for diverse former for ubehag, ofte udtrykt ved det hyppigt brugte fremmedgørelsesbegreb, er således helt centralt for sociologien.

Det viser et blik på nogle centrale sociologiske teoretikere med al tydelighed. For eksempel anså Marx det kapitalistiske samfunds logikker for det centrale fremmedgørende element; disse truede netop det han anså for menneskets "særegne menneskelighed" som ifølge ham er kendetegnet ved "den frie og kreative arbejdsudfoldelse" (Jacobsen 2017: 58). Durkheim registrerede at modernitetens hyppige sociale ændringer og sociale differentiering resulterede i en anomisk tilstand af normløshed i samfundene, hvilket påvirker individerne negativt (Jacobsen 2017: 78-79; Willig 2005: 26-27). Weber bemærkede at fremmedgørelsen hidrørte fra en tiltagende intellektualisering og rationalisering, hvilket

⁵ Det skal her bemærkes at jeg under ingen omstændigheder med dette speciale ønsker at underkende de helt reelle, behandlingskrævende lidelser som mange angstpatienter lever med lige nu. Som disse første spadestik i undersøgelsen af angst viser, kan det være vanskeligt at navigere i angstfænomenet, fordi det er svært at vide hvornår der tales om hvad. Det jeg i dette projekt er interesseret i, er en kritisk orienteret sociologisk forståelse af angst. Jeg fokuserer derfor på de sociale strukturers betydning for angsten som fænomen, men dog med inddragelse af tværfaglige indsigter.

ledte til en affortryllelse af verden (Weber 2022: 193; Rosa 2021: 377), mens Horkheimer & Adorno på lignende vis er kritiske over for rationaliseringens konsekvenser for det moderne liv. Deres analyse tager udgangspunkt i en kritik af oplysningsidealet der i sin kerne ellers skulle være frigørende, men som når den gøres til den eneste, universelle måde at forholde sig til verden på, samtidig producerer et mørke for menneskelivet (Horkheimer & Adorno 2004; Jepsen 2004; Ploug 2022).

Som disse eksempler viser, har sociologiske teoretikere (måske i særdeleshed de kritiske teoretikere) været opmærksomme på modernitetens negative konsekvenser for menneskelivet. Selvom ubehaget og fremmedgørelsen altid har været en central del af samfundsanalyserne, er det specifikke fokus på følelser et nyere felt inden for sociologien. Følelser og psykiske fænomener er blevet en stadigt større del af den sociologiske disciplin, specielt siden 1960'erne. Der tales således om en "affektiv vending" der er slået bredt igennem på tværs af et væld af videnskaber (Bo & Jacobsen 2017: 17, 21-22). Selvom den sociologiske forskning i følelser opererer med følelser på forskellige niveauer, er det oftest ikke overraskende de sociale strukturers betydning for individernes følelsesliv der er af størst interesse (ibid. 35).

I dette speciale vil jeg fokusere på dels det subjektive, men mestendels strukturelle niveau af følelsesfænomenet angst. Jeg anskuer i udgangspunktet angsten fra et fænomenologisk orienteret individuelt perspektiv, hvortil psykoanalytiske og eksistensfilosofiske perspektiver inddrages. Dernæst tilkobles et strukturelt niveau. Det kan virke mærkværdigt at ikke-sociologiske perspektiver indtager en forholdsvis vigtig rolle i et sociologisk speciale, men som jeg senere skal uddybe, er en sådan tværfaglighed helt central for den sociologiske teoritradition som specialets hovedteoretiker Hartmut Rosa er en del af, nemlig den kritiske skole.⁶ Som min teoretiske redegørelse og analyse af Rosas begreber vil komme til at afsløre, er også han i høj grad tværfagligt orienteret. Dog må det indskræpes at mit fokus i specialet er sociologisk. Ambitionen er at forsøge at anskueliggøre nutidens angst i et samfundsmæssigt perspektiv, det vil sige på det strukturelle niveau.

De to niveauer, det individuelle og strukturelle, er begge afspejlet i Hartmut Rosas angstbegreb. Begrebet har en sensibilitet både for angst som grundlæggende eksistentielt vilkår og som strukturelt

⁶ Af de ikke-sociologiske fagdiscipliner der har haft størst betydning for den kritiske skole må nævnes den psykoanalytiske teori, men også eksistensfilosofien har været indflydelsesrig (Ramsay 2020; Dehs 2004). Derudover kan det nævnes at en sådan tilgang også i hvad man kan kalde mainstreamsociologien, ikke er fremmed og uhørt. For eksempel ville Anthony Giddens' velrenommerede begreb *ontologisk sikkerhed* næppe være det samme uden psykoanalytisk tankegods fra psykoanalytikere som Erik Erikson og Donald W. Winnicott (se Giddens 2002: 50-57), mens hans tanker om eksistentielle spørgsmål og angst i høj grad trækker på eksistensfilosofiske teoretikere som Martin Heidegger og Søren Kierkegaard (se Giddens 2002: 57-71).

afhængig social patologi i moderniteten. Hans begreber tilbyder en brugbar kritisk forståelsesramme for angstbegrebet i nutidens samfund. I *Resonans. En sociologi om forholdet til verden* (2021) udfolder Rosa en ekstensiv kritisk-normativ samfundsanalyse der kaster lys over dels hvordan vi kan forstå angst som en elementær form for verdensrelation, dels må anskue fænomenet som uløseligt koblet til en bestemt social og kulturel kontekst hvori nogle bestemte sociale praksisser og institutioner sætter rammerne for hvordan den kommer til udtryk (Rosa 2021: 140, 144).

Rosas begreber muliggør et grundlæggende perspektiv på hvordan vi kan forstå angst som almenmenneskelig følelse og som socialt afhængigt fænomen. I hans optik må vi forstå angsten som en subjektiv relationsform der er tæt forbundet med dets modsætning, relationsformen begær, og dernæst altid allerede afhængig af subjektets forbindelse til verden, til det sociale (Rosa 2021: 128ff.). Det styrende princip for den sociale dimension hentes i begrebet om dynamisk stabilisering. Dette definerer som det forhold at moderne samfund er henvist på forøgelse, vækst og udvidelse af rækkevidden for blot at bevare institutionelt status quo (ibid. 354ff., 462ff.). Med dette koncept der begrebsligt indfanger de væsentligste af modernitetsprocessens skyggesider, har Rosa udviklet en forståelsesramme der giver et bud på de vigtigste strukturelle tendenser i senmoderne samfund. Som normativt svar på den fremmedgørelse som den dynamiske stabilisering forårsager, har Rosa udviklet sit resonansbegreb. Dette definerer han resonans som en dobbeltsidig, svarende verdensrelation mellem subjekt og verden (ibid. 203). I modsætning hertil står hans definition af det for kritiske sociologer uomgængelige fremmedgørelsesbegreb, hvilket i hans fortolkning betegner stumme, repulsive forhold mellem subjekt og verden (ibid. 215).

For det første har Rosas begrebsterminologi forklaringskraft i forhold til angstens fundamentale fænomenale dimensioner. Begreberne har et godt blik for både de grundlæggende videnskabsteoretiske elementer og de psykologiske og eksistensfilosofiske perspektiver der i min optik med fordel kan medtænkes i en kritisk orienteret forståelse af angst som almenmenneskeligt fænomen. Dernæst åbner den dynamiske stabilisering og resonansbegrebet for en forståelse af de samfundsmæssige strukturer der sætter rammerne for angstfænomenet i dag.

De her nævnte begreber vil udgøre undersøgelsesgrundlaget for dette teoretiske speciale. Mit overordnede formål er at undersøge hvordan disse begreber kan gøre os klogere på en sociologisk forståelse af angst i nutiden. Mit teoretiske ærinde har dermed på sin vis et eksplorativt-formidlende udgangspunkt. Derfor vil en del af analysen have karakter af introduktion og redegørelse. Det skal ikke forstås sådan at jeg går ukritisk-formidlende til værks. Tværtimod er en del en vigtig del af undersøgelsen

kritisk at analysere og diskutere Rosas antagelser om angsten som fænomen, herunder at identificere dens svage punkter og foreslå forbedringer til terminologien.

De ovennævnte begreber findes i det der med en vis ret kan betragtes som den tyske sociologs hovedværk, *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*. Min analyse vil derfor til dels have karakter af en form for værklæsning af Rosas bog, eller i hvert fald en nærlæsning og -analyse af hans begreber med primær vægt på angstbegrebet. Det skal ikke forstås sådan at jeg forsøger at komme med en udtømmende 'oversættelse' af Rosas begreber til videre forskningsmæssig brug. Det er netop angsten der står i centrum for undersøgelsen, og det er derfor Rosas angstbegreb jeg ønsker at belyse grundigt. Jeg tager udgangspunkt i hans angstbegreb og forsøger at supplere en forståelse af angst som sociologisk fænomen med begreber fra hans øvrige terminologi. Ambitionen med dette teoretisk funderede speciale er derfor ved hjælp af en analyse og diskussion af Rosas begreber at undersøge hvordan disse kan bidrage til en forståelse af angst i samtiden. Dette gør jeg ud fra følgende problemstilling:

Problemstilling

Hvad kan Rosas teoretiske forståelse af angst bidrage med til en sociologisk forståelse af nutidens angstfænomen?

Underspørgsmål

- i. Hvordan forstår Rosa angst som grundlæggende relationelt fænomen?
- ii. Hvad er sammenhængen mellem Rosas angstbegreb og hans begreb dynamisk stabilisering?
- iii. Hvad kan resonansbegrebet bidrage med i forhold til en forståelse og eventuel mindskeelse af den samfundsmæssige angst?

Aktualiteten af et sociologisk angstbegreb: Et samfund i mistriivsel

Inden den teoretisk-analytiske hoveddel af specialet skal her kort uddybes nogle pointer hvad angår opgørelsen af udbredelsen af angst i samfundet. Jeg bemærkede i indledningen hvordan det store fokus på samfundsmæssig mistriivsel fandt opbakning i sundhedsundersøgelser. Det samme gælder angst, men det er vigtigt at pointere at udbredelsen af et så komplekst fænomen er svært at fastslå præcist. Det gælder både i forhold til hvad og hvordan man måler. Et centralt skisma i angstundersøgelser er om der er tale om selvoplevet angst eller om angstdiagnoser. En anden vigtig pointe er at der plausibelt er

store mørketal i forbindelse med psykiske sygdomme. Det skyldes dels at det ikke er alle med forskellige former for (og grader af) psykiske lidelser der søger behandling, dels at de fleste undersøgelser ikke medtager henvendelser fra primærsektoren (Psykiatrifonden 2018: 16).⁷ Der er ofte ”meget forskellige tal for hyppighed af psykiske sygdomme” netop af disse årsager (ibid.).

Lad os kort kigge på forskellige tal for udbredelsen af angst i dansk sammenhæng. Som nævnt refereres et tal fra Psykiatrifondens rapport ”Tal til psyken – fakta om psykisk sygdom og sundhed” ofte i medierne, nemlig at mellem 350.000 og 400.000 mennesker ”har symptomer svarende til kriterierne for angst” (Psykiatrifonden 2018; 2023b). Her må man bemærke at andelen dækker over folk som man ”formoder” lider af angst (Psykiatrifonden 2018).⁸ Samtidig oplyses det andetsteds i samme rapport at 0,8 % (eller ca. 36.500)⁹ af befolkningen over 16 år har en registreret angstlidelse – disse tal er baseret på registerdata fra patientregistre (Hvidberg et al. 2020; Psykiatrifonden 2021). I en nyere rapport finder Psykiatrifonden frem til en andel på 6 % for selvrapporteret angst (Psykiatrifonden 2021: 10).¹⁰ Af Psykiatrifondens materialer kan man derfor umiddelbart iagttage tre (vidt) forskellige tal for udbredelsen af angst.

I Sundhedsstyrelsens undersøgelse af danskernes sundhed, Den Nationale Sundhedsprofil 2021, måles også selvoplevet angst. Her kommer man frem til at en andel på 12,3 % eller omtrent 593.000 personer på svartidspunktet enten havde angst eller stadig havde eftervirkninger efter angstlidelser (Jensen et al. 2022: 147).¹¹ I en anden af Sundhedsstyrelsen rapporter ”Sygdomsbyrden i Danmark – sygdomme”, anslås det at der var 11.247 nye tilfælde af angst i perioden 2017-2018, mens man målte det samlede antal til 189.717 sygdomstilfælde (Mairey et al. 2022: 220). Af disse offentligt tilgængelige materialer fremgår altså en række meget forskellige tal for udbredelsen af angst.

⁷ For eksempel praktiserende læge, speciallæge eller privatpraktiserende psykolog (Psykiatrifonden 2018: 16).

⁸ Tallet er opgjort på baggrund af et europæisk metastudie af en række lande – de ca. 400.000 er et gennemsnit af andelen (12 % i Europa) af forekomsten af angstlidelser i en række lande oversat til danske forhold. Bemærk at de 400.000 er baseret på en befolkningsandel på 3,5 mio. mennesker mellem 18 og 65 år, og ikke medtager unge under 18 som netop er dem BUPL og Psykiatrifonden senere har bemærket for hvem man har set en voldsom stigning i angstdiagnoser (Psykiatrifonden 2018: 16).

⁹ $n=4.555.439$. Derfor: $4.555.439 * 0,008 = 36.443,512$.

¹⁰ Bemærk: Som Psykiatrifonden selv gør opmærksom på, er populationen i denne europæiske undersøgelse en ”ikke nærmere specificeret udvalgt gruppe” (Psykiatrifonden 2021: 10). Den adskiller sig fra for eksempel Sundhedsprofilen der baserer sig på et spørgeskema med 183.646 respondenter fordelt over alle demografiske grupper. Med hensyn til Sundhedsprofilen skal man selvfølgelig være opmærksom på svarraten inden for de forskellige grupper. Den er bemærkelsesværdigt lavere i de yngre aldersgrupper end de ældre, hvilket har indflydelse på de procentandele der optræder. Dette kan være en af flere forklaringer på den store forskel på tallene (Jensen et al. 2022: 187).

¹¹ Bemærk her opgørelsesmetoden: Andelen dækker, som jeg bemærker i brødteksten, over folk der ”har sygdommen” på svartidspunktet, og folk der har ”eftervirkninger af sygdommen” (Jensen et al. 2022).

Fremhævnningen af disse forskellige opgørelser af angstens udbredelse skal på ingen måde opfattes som et forsøg på fuldgældigt at afdække styrker og svagheder ved de forskellige opgørelsesmetoder, endsige som forsøg på at afdække den reelle udbredelse af angst i Danmark. Det er blot ment som en form for kvantitativ kontekst til dette teoretisk orienterede speciale. En grundig analyse af opgørelsesmetoder og formidling af angstfænomenets udbredelse og forskellige udtryk ligger ikke inden for denne teksts rammer, men det er bestemt en problemstilling som fortjener grundig udforskning i en anden sammenhæng.

Selvom det med det ovenstående ikke har været pointen at komme frem til et retvisende tal for angstens udbredelse, fremgår det tydeligt at det ikke er nogen let opgave at fastslå udbredelsen af angst i Danmark; i hvert fald ikke uden yderligere specificering af hvilken 'type' angst der tales om. Når man derfor forsøger at orientere sig i udbredelsen af angst og andre psykiske lidelser, er det afgørende at holde for øje om det pågældende tal dækker over en selvrapporteret følelse af angst, eller om der er tale om registerdata af diagnosticerede lidelser. Eksempelvis er der himmelvid forskel på at se et tal for udbredelse på 593.000 fra Sundhedsprofilen og så 36.500 fra Psykiatrifonden. Denne diskrepans hænger sammen med opgørelsesmetoden og de fordele og ulemper der er ved forskellige kvantitative tilgange.¹² Det betyder ikke at det ene tal nødvendigvis er mere retvisende end det andet, i hvert fald ikke hvad angår validiteten af metoden. Det må både anses for vigtigt at monitorere de psykiatriske diagnosers udvikling og lodde befolkningens egen oplevelse af det man med henvisning til en eksisterende sociologisk antologi kunne kalde angst som "hverdagsfølelse" (Bo & Jacobsen 2017). Det synes dog tydeligt at de forskellige instanser har en klar (men ikke nødvendigvis let) uløst formidlingsopgave foran sig i forhold til at få klargjort hvornår et bestemt tal for udbredelsen af angst, og psykiske lidelser generelt, henviser til hvad. Det til trods vidner tallene om lidelser hvis omfang naturligt nok har vækket interesse for forskningen.

¹² I Sundhedsprofilen spørges der til folks oplevelse af angst, både her og nu og 'historisk'. I den undersøgelse som Psykiatrifonden henter deres tal fra, baserer man sig på registerdata fra patientregistrene, også primærsektoren, dvs. kontakt med egen læge og privatpraktiserende psykologer (Hvidberg et al. 2020: 362). Samtidig er det et tværsnitsstudie der kigger på tilstanden lige nu, mens Sundhedsprofilens spørgeteknik potentielt åbner for at de adspurgte kan have haft sygdommen på et hvilket som helst tidspunkt i deres livsforløb til dato. I "Sygdomsbyrden i Danmark 2022", har man lig Psykiatrifonden også baseret sig på registerdata, men til forskel fra Hvidberg et al. (2020) medtager denne undersøgelse ikke data fra primærsektoren.

Teoretisk indkredsning: En kritisk sociologisk tilgang, sociale patologier og øvrig angstteori

Inden vi går ind i Rosas begreber, skal der en sociologiteoretisk kontekstualisering og uddybning til. Jeg starter i den kritiske teori og går derefter videre til en mere specifik diskussion af angstfænomenets placering i en sociologiteoretisk sammenhæng. Den kritiske teori, eller Frankfurterskolen som den ofte kaldes, er en sociologisk teoriretning der opstod på Institut für Sozialforschung i Frankfurt (Ramsay 2020; Sørensen 2012). Førnævnte Max Horkheimer og Theodor W. Adorno var nogle af de centrale teoretikere i retningens spæde år sammen med andre indflydelsesrige teoretikere som Herbert Marcuse, Erich Fromm og Walter Benjamin, mens blandt andre Jürgen Habermas, Axel Honneth og dette speciales hovedteoretiker Hartmut Rosa er nyere eksponenter for skolens tænkning. Centralt for den kritiske teori er et opgør med det som Horkheimer kalder "traditionel teori" (Sørensen 2012: 248). Hermed menes ikke mindst et opgør med den gængse subjekt-objekt-distinktion (ibid. 287). Den kritiske samfundsforsker anser en sådan for uretvisende. Han erkender derimod at han altid allerede er en del af det samfund han undersøger (ibid. 256). Derfor må den kritiske teori ikke blot "registrere den sociale virkelighed, som den *er*, men tillige bidrage til realiseringen af samfundet, som det *bør være*" (ibid. 245). Den kritiske samfundsforsker må afdække samfundets patologier for derved at kunne bidrage til realiseringen af "det sande samfund" (ibid. 287). Traditionen har derfor også et stærkt normativt tilsnit.

Helt centralt for den kritiske teori er også en tværdisciplinær tilgang til samfundsanalyserne (Dehs 2004). Horkheimer, der udstak den teoretiske retning for skolen i de spæde år (Ramsay 2020: 237), betonedes netop det givtige ved et tværfagligt begrebskompleks i de kritiske analyser (ibid. 240). Hartmut Rosas kritiske begreber er ikke overraskende også tværfagligt funderet (Rosa 2021). Mestendels hentes inspirationen for den kritiske teori fra psykoanalysen og den eksistentielle og fænomenologisk orienterede filosofi. Disse fagtraditioner har fra begyndelsen, sammen med marxismen, udgjort tværfaglige inspirationskilder for den kritiske teori (Ramsay 2020), således også for Rosas begrebsterminologi (Rosa 2021).

Når jeg i det følgende vil analysere Rosas begreber, bør læseren være opmærksom på at analysen foregår inden for den kritiske tradition. Man kunne således have valgt sociologiske teorier og begreber der falder inden for mainstreamsociologien. I særdeleshed kunne man have valgt det nogle betragtere anser for en mere tilstræbt objektiv indfaldsvinkel; eller med Horkheimers ord, en metode der holder sig inden for grænserne af den traditionelle (senere også kaldet positivistiske) teori (Sørensen 2012:

248, 251). Men min overbevisning, og dette speciales videnskabsfilosofiske, metodiske og teoretiske udgangspunkt, er netop i tilslutning til den kritiske tradition at en objektiv tilgang til det studerede er umulig fordi den videnskabelige betragter altid allerede er en del af det betragtede (ibid. 256). En kritisk tilgang til analysen af angstfænomenet er derfor nødvendig for at kunne afdække samfundsstrukturer der begrænser og undertrykker samfundets medlemmer.

Et vigtigt sociologisk begrebsvokabularium til sådanne kritiske analyser finder man inden for patologiforskningen. I en kritisk orienteret ramme er udpegningen af sociale patologier at regne for en af det vigtigste sociologiske discipliner når undersøgelsesobjektet er psykiske lidelser og fænomener. Det har tilbage fra sociologitraditionens begyndelse været et centralt ærinde for sociologer ”at bedrive samtidsdiagnoser” (Jacobsen & Petersen 2021: 70). Med et analytisk sprog der ofte henter sin metaforik fra den medicinske diagnostik, kaster sociologen et kritisk blik på patienten (samfundet) og identificerer symptomer og sygdomstegn (patologier). I centrum for sådanne undersøgelser står spørgsmålet om hvad der i et samfund opfattes som henholdsvis normalt og patologisk (Willig & Petersen 2005: 143) – eller måske rettere: hvor grænsen mellem individuel og social patologi går (Willig & Østergaard 2005: 7). Eksempelvis er en række fænomener som depression, selvrealisering og diagnosekultur blevet undersøgt fra et kritisk patologi-perspektiv (Petersen 2005, 2009, 2015, 2016; Willig & Petersen 2005; Petersen & Rønberg 2015; Willig 2005; Honneth 2005; Brinkmann & Petersen 2015). Som det senere skal fremgå, er udpegningen af et samfunds patologier en vigtig del af Hartmut Rosas kritiske orienterede sociologi.

En sjælden gæst: angstfænomenet i sociologisk teori

Selvom angst er et emne der kongenialt med et bredere mistrivselsfokus, ligger højt på den samfundsmæssige dagsorden i disse år, flyder det ikke over med sociologiske teorier der tager livtag med fænomenet (Rebughini 2021). Begrebet er dog ikke fremmed for disciplinen, hvilket jeg også skal vise eksempler på i dette afsnit. Og som jeg senere i teksten skal foreslå, kan sociologiens fokus på fremmedgørelse måske i særlig grad regnes for tæt forbundet til angsten som fænomen. Men det flyder ikke ligefrem over med hverken teorier eller analyser der tager udgangspunkt i angst som sociologisk fænomen.

Som Rebughini (2021) nævner, er begrebet angst med meget få undtagelser nærmest fraværende i socialvidenskabelige analyser (Rebughini 2021: 554). Når Jacobsen bemærker at frygtfølelsen i

sociologisk sammenhæng hverken har været ”synderligt velbeskrevet eller veldokumenteret”, gælder denne mangel i endnu højere grad angsten (Jacobsen 2017b: 332). Rebughini pointerer dog at netop frygt og vrede, skam er blevet undersøgt i forskellige andre samfundsvidenskabelige sammenhænge, mens det kan tilføjes at sorg og andre ’negative’ følelser i nogen grad også har fået sociologisk opmærksomhed (Rebughini 2021: 554; Nussbaum 2018; Jacobsen 2017b; Bo 2017; Jacobsen & Petersen 2021). Det skal bemærkes at frygt og angst selvfølgelig er nært beslægtede følelser, men der skelnes ofte mellem de to i forskellige teorier (Giddens 2002; Sørensen 2015). I det hele taget er angst sjældent undersøgt på en måde der tager *udgangspunkt* i angst og forsøger at konstruere et bud på hvordan man fra en sociologisk vinkel kan anskue begrebet. Der er dog en håndfuld eksempler på sociologiske analyser af angst, hvilket jeg skal vise i det følgende.

Et ældre eksempel er Duhms (1977) analyse af kapitalismens indvirkning på individers angstfølelse. I bogen *Angst og kapitalisme – en samfundsmæssig analyse af menneskers angst for hinanden i det kapitalistiske varesamfund* udfolder han en skarp marxistisk (og psykoanalytisk) inspireret kritik af de sociale forhold som den kapitalistiske organisation af økonomien bevirker (Duhm 1977). For Duhm er det nogle iboende træk ved kapitalismen der skaber angst hos individerne. Faktisk er det ikke bare nogle elementer i kapitalismen der forårsager angst – det gør ”alle kapitalismens grundtræk”, som overskriften på kapitel 2 i bogen pointerer (ibid. 32ff.). Han oplister fem grundtræk eller aspekter der producerer angst hos individer under kapitalismen: beherskelsesaspektet, vareaspektet, fremmedgørelsesaspektet, præstationsaspektet og konkurrenceaspektet (ibid. 69). Disse overordnede aspekter af kapitalismen fordrer en særlig etik for individer baseret på idealer om lydighed, punktlighed, flid, pligtopfyldelse med videre (ibid. 82-86). Med andre ord er angsten ”uløseligt forbundet med kapitalismen” (ibid. 160). Duhm er stærkt kritisk over for kapitalismens strukturer, og ser, hvis angsten og fremmedgørelsen skal mindskes, ingen anden udvej end at kapitalismen viger pladsen som primær organisationsform: ”At overvinde angsten er altså det samme som at overvinde kapitalismen”, som han skriver (ibid.).

En nyere og knapt så kritisk orienteret sociologisk forståelse af angstfænomenet kan man finde hos Anthony Giddens. I sit indflydelsesrige værk *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under sen-moderniteten* udfolder han en psykoanalytisk og eksistensfilosofisk inspireret forståelse af angstbegrebet der tager udgangspunkt i angstens relation til udviklingen af det han kalder ontologisk sikkerhed (Giddens 2002). Giddens pointerer at relationen mellem barn og omsorgsperson er afgørende for et afstemt følelsesliv. Det er i denne relation at der for selvet ligger potentialet for såkaldt fundamental

tillid (ibid. 56). Denne fundamentale tillid er grundlaget for udviklingen af en følelse af ontologisk sikkerhed hos barnet og dermed for et fravær af angst (ibid. 54). Som det af min analyse af Rosas angstbegreb vil blive klart, mener jeg at Giddens med sit angstbegreb har fat i noget centralt hvad angår inddragelsen af tværfaglige indsigter til et sociologisk angstbegreb. I modsætning til Rosa pointerer Giddens med sit begreb om ontologisk sikkerhed vigtigheden af barnets tilknytning og relation til dets primære omsorgsperson. I min optik kan Rosas begreb savne en mere ressourceorienteret dimension. Mere om dette i analysedelen.

Også sociologen Ulrich Beck har i sit virke behandlet angstfænomenet. Han er nok mest kendt for sit begreb om risikosamfundet (Beck 1992), men dette begreb er beslægtet med angst. Han anser netop angsten for at være nært forbundet med den stigende følelse af risiko og usikkerhed i moderne samfund (Rebughini 2021: 559f.). Ifølge Beck har moderniteten medført nye livsvilkår for individer. Før i tiden stammede risici i høj grad fra naturen, men moderniteten har forskudt risiciene ind mod individerne selv (Rasborg 2002: 40). Denne erfaring af samfundet som risikofyldt og usikkert producerer angst (Rebughini 2021: 559). Som Scott (2000) nævner, kan Becks term risikosamfundet måske endda omformuleres til angstsamfundet (Scott 2000: 8).

En mere historisk orienteret analyse af angstfænomenet finder man hos den amerikanske sociolog Allan V. Horwitz. I *Anxiety: A Short History* foretager han en omfattende kritisk-historisk analyse af hvordan angstfænomenet er blevet forstået i forskellige perioder af historien. Hans overordnede pointe er at denne forståelse altid er afhængig af den specifikke sociale, kulturelle, materielle og historiske kontekst hvori det bliver fortolket (Horwitz 2013). Horwitz' analyse afslører noget centralt om angstfænomenet, nemlig at vores forståelse af fænomenet altid struktureres af det samfund inden for hvilket det fortolkes. Horwitz' analyse er tankevækkende og teoretisk vigtig hvad angstfænomenet angår.^t Efter min opfattelse er Horwitz i sin kritik af det han ellers i nogen grad retmæssigt definerer som nutidens dominerende neuro-psykiatriske perspektiv på angst,¹³ en smule ensidig, og selvom hans analyse giver et glimrende mentalitetshistorisk overblik over angsten, kan man savne en tydeligere strukturel sociologisk teorifunderet dimension af fænomenet.

Et nyere eksempel på en sociologisk analyse der sætter angst i centrum for analysen, er Paola Rebughinis artikel "A sociology of anxiety: Western modern legacy and the Covid-19 outbreak". I

¹³ I dansk sammenhæng har en lignende sociologisk kritik af psykiatriske diagnoser generelt været rejst af eksempelvis sociologen Anders Petersen (Petersen 2015: 59ff.)

artiklen analyserer hun, med teoretisk opbakning fra førnævnte Giddens og Beck, angsten som sociologisk fænomen i vestlig kontekst og applicerer denne forståelse på en nylig samfundskrise, Covid-19-pandemien. Kongenialt med en bredere konsensus opfatter Rebughini angsten og moderniteten som to tæt forbundne fænomener (Rebughini 2021: 556ff.). Hun nævner her Weber som en afgørende figur. Selvom Weber ikke med sin kritiske analyse af den protestantiske etik eksplicit nævner angsten som konsekvens, er det oplagt at læse det protestantisk-atomistiske individ som præget af angst (ibid. 557; Rosa 2021: 378-380).¹⁴ Herudover identificerer hun en række andre teoretiske strømninger der har formet vores forståelse af angst i moderniteten (se: Rebughini 2021: 556-561). En vigtig pointe for Rebughini er at der er forskel på angsten i den tidlige modernitet og i senmoderne samfund. I senmoderniteten er angst ikke længere en subjektiv følelse af objektløs frygt (Kierkegaard 2004), men en kollektivt forankret følelse "based on the awareness of the potential catastrophes that we are generating" (Rebughini 2021: 565). Af analysen vil det fremgå at denne pointe også er relevant i forhold til Rosas teori (Rosa 2021: 354ff., 487).

Udover de her nævnte eksempler, støder man ofte i sociologiske undersøgelser på angstbegrabet mere eller mindre flygtigt. Sennett bruger angstbegrabet til at beskrive den usikre situation hvori individer befinder sig i det moderne arbejdsliv. Det gælder især med hensyn til fremvæksten af "korttids- og projektansættelser"; disse "dårligt definerede rammer" kan i modsætning til tidligere mere faste organisationsformer medføre angst hos medarbejderne (Sennett 2006: 48). Willig har relateret angsten til stigende valgmuligheder for individet og den korresponderende selvrealiseringstendens. Han beskriver hvordan præstationsangst kan fortolkes som "proportionalt stigende i takt med akkumulationen af optioner", uden dog yderligere at udfolde sammenhængen mellem selvrealiseringsoptioner og angst (Willig 2005: 35).

Fraværet af angst som undersøgelsesobjekt kan måske have noget at gøre med en gængs sociologisk afholdenhed over for at tage udgangspunkt i subjektive følelser. De subjektive følelser er traditionelt et domæne som for eksempel filosofien og psykologien har bemægtiget sig (Rosa 2021: 26).¹⁵ Angst er en almenmenneskelig følelse, og derfor i sin natur subjektiv og partikulær (Sørensen 2015; Alberdi &

¹⁴ Se også Jacobsen 2017b for en følelsesorienteret analyse af Webers teori.

¹⁵ Filosofien og psykologien endte ifølge Rosa med at tage sig af analysen af henholdsvis "en søgen efter det sande og frem for alt det gode og skønne – samt kriterierne for disse" og "analysen af subjektive følelser og (individuelle) psykiske tilstande", mens sociologien, på grundlag af skepsis over for validiteten af de to fags fokus på subjektivitet, tolkninger og følelser, kunne konsolidere sin position ved en afgrænsning fra netop disse metoder og i stedet fandt sit formål i analysen af "handlingens 'objektive årsager' og [...] af sociale makrostrukturer" (Rosa 2021: 26).

Møhl 2017: 383). Men som den kritiske sociologi og patologiforskningen er opmærksomme på, kan vores individuelle følelsesliv ikke defineres adskilt fra de samfundsmæssige strukturer inden for hvilke de opleves. Hvad der er passende henholdsvis upassende for individer, gælder i høj grad også følelseslivet. Derfor ligger en undersøgelse af angst som samfundsmæssig patologi lige for.

I flere ellers gode undersøgelser af angstbegrebet i sociologisk kontekst, er en sociologisk dimension underprioriteret. Selvom Anders Dræby Sørensen i sin grundige og oplysende gennemgang af angst som hverdagsfølelse i sociologi-antologien *Hverdagslivets følelser* inddrager enkelte sociologiske perspektiver på fænomenet, fokuserer kapitlet mestendels (som han i øvrigt også selv bemærker) på "eksistentielle og eksistensfænomenologiske tilgange" til angst, og dette foregår hovedsageligt fra et filosofi- og psykologifagligt perspektiv (Sørensen 2015: 116). Esben Hougaard analyserer i et kulturpsykologisk perspektiv angstens udtryk og udbredelse (også på tværs af kulturer), for en stor del med udgangspunkt i kvantitative studier (Hougaard 2005). Også hans angstperspektiv er væsentligt i forhold til at forstå fænomenet, men er heller ikke udpræget sociologisk.

Angstfænomenet mellem almenmenneskeligt vilkår og samfundspatologi

Der er formentlig en årsag til at sociologiske undersøgelser af angst indimellem 'forfalder' til psykologiens og filosofiens beskrivelser. Disse videnskaber har netop noget at sige om fænomenet som ligger uden for mainstreamsociologiens normale område. Disse indsigter kan med en kritisk tilgang inddrages. Her er særligt eksistensfilosofiske og psykologiske (specielt psykoanalytiske) forståelser vigtige (Kierkegaard 2004; Heidegger 2017; Sørensen 2015; Rosa 2021). Modsat er det en helt grundlæggende pointe for dette speciale at udforskningen af et *sociologisk* angstbegreb er vigtigt fordi de grundlæggende følelser og eksistentielle antagelser vi har, altid allerede er påvirket eller bestemt af sociale strukturer (Bo & Jacobsen 2017: 35; Rosa 2021). For en kritisk orienteret tilgang er det oplagt at ty til en tværdisciplinær tilgang til angstfænomenet, som for eksempel Giddens og Rosa gør (Giddens 2002: 49-71; Rosa 2021: 128ff.). Ved på denne måde at inddrage forskellige videnskabers indsigter om angstfænomenets karakter er håbet at bidrage til et kritisk sociologisk begreb der kan bidrage til en forståelse af de nutidige samfundsmæssige betingelser for angstfænomenet uden at miste blikket for begrebets almene og grundlæggende karakter.

Jeg finder i store træk patologitilgangen nyttig hvad angår den sociale dimension af angstfænomenet. Det er et essentielt analytisk værktøj for kritiske sociologer til at identificere samfundsmæssige symptomer der kan være med til at åbenbare underliggende sygdomme i strukturen.

Derfor er det på sin plads nærmere at berøre hvad jeg forstår ved en social patologi. Willig & Østergaard beskriver i *Sociale patologier* hvordan en social patologi i modsætning til individuelle patologier angår "sygdomsforhold i samfundet" (Willig & Østergaard 2005: 7). Alligevel er de sociale patologier nært forbundet med de individuelle idet "strukturelle og normative ændringer" netop påvirker "individets psyke og selvforhold" (ibid.). Jakobsen beskriver i tillæg hertil i lignende vendinger en social patologi som "en lidelse eller "sygdom" i det sociale liv, som nok erfares individuelt, men skabes kollektivt af de måder, vi er sammen på – eller netop *ikke* er sammen på" (Jakobsen 2011: 2).¹⁶ Sociale patologier kan derfor forstås som et socialt træk ved et samfund; et træk eller symptom der påvirker individerne negativt.

Hartmut Rosa har i et interview med sociologen Bjørn Schiermer udtalt at han anser patologier for at være indbygget i det stof moderniteten er vævet af –altså er forandringspotentialt forbundet med at modernitetens modus som sådan ændres (Schiermer 2020: 1-2). Selvom man selvfølgelig ikke uden videre og helt ukritisk skal tage ham på ordet, flugter denne opfattelse godt med hans definition af dynamisk stabilisering som både den altoverskyggende fremmedgørende proces og samtidig selve *det* der betegner et moderne samfunds konstitution (Rosa 2021: 35). Jeg følger i specialet en lignende forståelse af at nogle centrale sociale patologier er en del af selve modernitetsprocessen, hvilket naturligt nok bevirker en skepsis over for om man inden for rammerne af disse samfund kan kurere patologierne uden at ændre fundamentalt på de sociale reproduktionslogikker.

Selvom jeg generelt er positivt stemt over for en kritisk orienteret patologitilgang, er jeg også af den opfattelse at der er nogle vigtige ting at holde sig for øje når der tages udgangspunkt i en tilgang som den Willig & Østergaard og Jakobsen skitserer. Her må begrebet immanent kritik til en start bringes i spil. Ofte henter kritiske sociologer legitimiteten af en kritisk tilgang til samfundet i netop dette begreb. Begrebet henviser til en tilgang til kritik der fokuserer på noget "dennesidigt" i modsætning til noget "transcendentalt"; den immanente kritik henter sit skyts fra "den eller det, som kritiseres" og retter kritikken mod "modpartens egne ulogiske og inkonsistente måder at ræsonnere på" (Willig 2013: 18-19). En sådan kritisk tilgang anholdes ofte for ikke at foreslå alternativer til det de kritiserer, men en sådan kritik mener jeg, i tilslutning til Willig (2013), er forsimplet. Når denne indvending præsenteres, må man i første omgang spørge hvem der ville drage fordel af at en sådan kritik forstummes, og hvem

¹⁶ Når der fremover er kursiveringer i citater, er disse forfatterens medmindre andet er angivet.

der ville lide under det (ibid. 20). I en tid hvor selvkritik er blevet den fremherskende kritikform synes det vigtigere end nogensinde at rette kritikken mod samfundet (ibid. 13).

Selvom jeg ikke er fortalende for en sociologisk kritik der kun kan anses for valid og brugbar hvis den foreslår alternativer, hvis den instrumentaliseres i en form for nytteetisk ramme, er ulempen ved en immanent tilgang at den som oftest lader noget stå uberørt hen. Når patologier udpeges, forudsættes nemlig samtidig implicit et normativt idealbillede af hvordan samfundet kunne være hvis det ikke var 'sygt'. Det til trods flyder det ikke over med normative bud på hvad der konstituerer et godt samfund. Som Willig & Østergaard (2005) påpeger, har sociologer generelt vægret sig ved, ja ligefrem, som han skriver, været *angste* for "at opstille klare ekspliciterede idéer om det gode og det sunde samfund" (Willig & Østergaard 2005: 7).¹⁷

Legitimiteten af at bedrive immanent kritik skal ikke hentes i et instrumentaliserende krav om forslag til alternativer, men den kan suppleres af et normativt element. Det at identificere samfundets inklusionsbetingelser er en vigtig opgave for sociologer, men hvis man i tillæg til at identificere problemerne samtidig underforstået antyder nogle idealer der ikke ekspliciteres, er dette, hvis ikke et metodisk problem, så som minimum en dimension af undersøgelsen der tåler yderligere udforskning. Derfor bør en undersøgelse af angstfænomenet nok tage udgangspunkt i patologiforskningen, men også have modet til at eksplicitere normative idéer om *det gode* – i Hartmut Rosas terminologi, *det gode verdensforhold*. Med Jakobsens ord må man: "Hvis man skal kritisere noget som sygt (patologisk) [...] imidlertid have et begreb om, hvad der er *sundt*" (Jakobsen 2011: 2).

Rosa er netop selv opmærksom på hvordan fremmedgørelsesbegrebet taber analytisk kraft hvis der ikke tilknyttes et "modbegreb" til fremmedgørelse, et begreb om det "ikke-fremmedgjorte" (Rosa 2021: 205). I bogen *Senmoderniteten i krise. Hvad kan samfundsteorien bidrage med?* tilføjer Rosa et (omstridt) tredje niveau for kritisk samfundsanalyse, navnlig det normative "*terapi-niveau*", i tillæg til de mere gængse niveauer "*analyse-niveauet* og *diagnose- og kritik-niveauet*" (Rosa 2022: 166-167). Tilføjelsen af en sådan normativ dimension, eller med et sådant terapiniveau, bliver mulig med anvendelsen af Rosas begreber fra *Resonans*-bogen. Rosa gør selv opmærksom på denne sociologiens afholdenhed over for normative beskrivelser af det gode samfund, og ønsker med sin resonansteori at overskride den (Rosa 2021: 26-27). Derfor er projektet i bogen ikke blot at fremføre en "*kritik af resonansforholdene*", men også

¹⁷ Dette med henvisning til at en etisk og moralsk baseret konception af et sundt samfund uvægerligt vil føre til "eksklusion af de individer og grupper, som falder uden for det anskueliggjorte fællesskab" – og det er netop disse grupper af marginaliserede samfundsmedlemmer der fra starten har været videnskabens fokus (Willig & Østergaard 2005: 7-8).

at præsentere et normativt bud på hvad der karakteriserer det gode liv eller det gode verdensforhold (ibid. 140, 487ff.).

Inden jeg giver mig i kast med Rosas begreber, er det på sin plads med en kort bemærkning om hvordan jeg anvender angstbegrebet i det følgende. Jeg skelner som sagt i det følgende angst fra den ellers meget lignende følelse frygt. Som nævnt er der ofte på tværs af fagdiscipliner enighed om at skelne angst fra frygt, og en sådan skelnen vil jeg følge i dette speciale (Giddens 2002: 58; Kierkegaard 2004: 41; Sennett 2006: 48; Sørensen 2015: 132; Alberdi & Möhl 2017: 383; Rebughini 2021: 555; Rosa 2021: 138). Dog skal det påpeges at det ikke er alle der opererer med denne distinktion.¹⁸ Om denne gængse skelnen i praksis har stor betydning eller nærmere er en akademisk øvelse, er svært at give et definitivt svar på.¹⁹ I forhold til Rosas sociologi kan der være et argument for at mene at hans angstbegreb er rettet mod et objekt, mod modernitetens sociale struktur, men i min optik er hans angstbegreb netop funderet i en eksistentiel forståelse der anser angst for en følelse der hidrører fra et altid foruroligende grundvilkår om væren-stillet-i-verden og kastethed (Heidegger 2017; Rosa 2021). Rosas kritisk-normative sociologi bliver den aktivt verdensrettede, normative afsøgning af en 'løsning' på angsten som eksistentiel følelse af "uløselig fejl" (Rosa 2021: 138).

I det følgende vil jeg gå videre til analysen af Rosas begreber. Vi starter med et kort rids af *Resonans*-bogens struktur. Derpå gives et par grundlæggende bemærkninger om de metodiske grundtræk der præger hans begrebstankegang. Dernæst følger en begrebsafklaring af de to begreber resonans og fremmedgørelse. Fra disse går jeg videre til analysen og diskussionen af angstens subjektivt-individuelle dimension ved udfoldelsen af angsten og begæret som primære verdensrelationsformer. Herfra går jeg videre til det strukturelle niveau, nærmere bestemt analysen af dynamisk stabilisering og dets sammenhæng med angstbegrebet. Derpå samler jeg op og diskuterer Rosas begreber som udgangspunkt for en forståelse af nutidens angstfænomen, inden jeg i det afsluttende kontekstualiserende afsnit benytter Rosas begreber på to konkrete politikområder med en særlig relation til angstfænomenet: uddannelsessystemet og klimaforandringerne.

¹⁸ For eksempel distingverer Horwitz lidt overraskende i *Anxiety: A Short History* (2013) ikke mellem angst og frygt (Horwitz 2013: 4). Det skyldes måske at hans hovedærinde synes at være en kritik af det neurovidenskabelige og psykiatriske paradigme der i hans optik dominerer nutidens forståelse af angst, og det vigtigste bliver derfor for ham at påpege at andre sociale og kulturelle forståelser af følelseslivet er mulige (Horwitz 2013).

¹⁹ Andre bruger i samfundsanalyser konsekvent frygt i en betydning der kan regnes for nært beslægtet med den her foreslåede forståelse af angst (Se fx Nussbaums beskrivelser af frygt i Nussbaum 2018: 41ff.).

Et sociologisk angstbegreb med udgangspunkt i Rosas teori

Mit ærinde i det følgende har næsten karakter af en art værklæsning af *Resonans*-bogen. Derfor er det på sin plads med en kort introduktion til dens opbygning. Den falder overordnet i fire hoveddele. Første del udfolder dels de grundlæggende antagelser Rosa har om verdens beskaffenhed, dels hvordan og på hvilke måder vi erfarer og relaterer til verden (her er angst-begær-begrebsparret grundlæggende elementer) samt en introduktion til resonans- og fremmedgørelsesbegreberne. Anden del er helliget beskrivelsen af de forskellige måder hvorpå resonanskonceptet kommer til udtryk – i forskellige resonanssfærer- og akser. Tredje del består af en bagudskuende rekonstruktion af den sociologiske teoriehistorie i moderniteten. Rosa foretager her et interessant analytisk greb idet han sammenligner og fortolker sine nye begrebskonstruktioner om resonans og fremmedgørelse med og i relation til nogle af den sociologiske traditions mest indflydelsesrige teorier (Rosa 2021: 370-412). I fjerde del tager Rosa livtag med nutidens samfundsmæssige betingelser for resonans i behandlingen af de sociale, kulturelle og institutionelle faktorer i den senmoderne verden herunder den dynamiske stabilisering og vover sig afslutningsvis ud i en normativ skitsering af ”konturerne til et post-vækst-samfund” (Rosa 2021: 487). For overblikkets skyld kan bogens struktur eventuelt tænkes som at første og anden del angår de grundlæggende antagelser om verden, *eksistensens* beskaffenhed og relationelle karakter, herunder de begrebslige dimensioner for dels angstbegrebet og det centrale begrebspar resonans–fremmedgørelse, mens del tre og fire angår de samfundsmæssige strukturer, *samfundets* beskaffenhed.

Rosas videnskabsforståelse og metodiske tilgang

Gennem det meste af *Resonans*-bogen løber en dobbeltstruktur: Fra Rosas fænomenologiske afsæt i sammenfiltringen af subjekt og verden til angst og begær som de elementære former for verdensrelation og videre til resonans og fremmedgørelse som de to overordnede begrebslige momenter af verdensforholdet. Der er tydelige spor af en hegeliansk inspireret dialektisk struktur i begreberne. Dialektik betegner som filosofen Anna Cornelia Ploug beskriver det, ”det forhold, at noget bliver til noget andet i kraft af sig selv, eller at noget kun kan være, hvad det er, ved at modsige sig selv” (Ploug 2022: 10). En hegeliansk inspireret dialektik er karakteriseret ved ”den logiske bevægelse, hvormed noget drives frem og forandrer sig gennem sin negation” (Ploug 2020: 89). Denne bevægelse udtrykkes ofte med Hegels figur tese-antitese-syntese. Som Rosa skriver, er en sådan ”triadisk-dynamisk” struktur ”af central betydning” for resonansbegrebet fordi resonans er at forstå som et forhold, som ”en svarhændelse” der forudsætter ”to selvstændige poler”, navnlig subjektet og verden, der gensidigt påvirker hinanden uden

”at gå op i hinanden eller smelte sammen” (Rosa 2021: 365). Med denne struktur in mente, lad os da starte med at kigge på Rosas fænomenologiske videnskabsforståelse, for derefter at arbejde os hen til først begrebsparrerne resonans—fremmedgørelse, så angst—begær og slutteligt sammenhængen mellem dynamisk stabilisering og angst.

Det grundlæggende led i dobbeltstrukturen finder vi i Rosas videnskabsforståelse. I hans variant af et fænomenologisk udgangspunkt er det et grundlæggende synspunkt at et subjekt først bliver et sådant i kraft af sin essentielle forbundethed til verden, og at subjekt og objekt derfor er at betragte som uløseligt forbundne:

Hvad og hvorledes et subjekt er, lader sig først bestemme på baggrund af den verden, hvori det finder sig stillet, og hvormed det finder sig forbundet ... Subjekter [...] befinder sig altid allerede *i en verden*, som de er knyttet til og vævet sammen med, som de alt efter den historiske og kulturelle kontekst har flydende eller faste grænser overfor, som de frygter eller elsker, som de føler sig kastet ind i eller båret af.
(Rosa 2021: 43)

Relationen mellem subjekt og verden går, som Rosa bemærker andetsteds ”forud for det erfarende og handlende subjekt” (Rosa 2021: 462), og subjekter er ”altid allerede” sammenfiltret med verden (ibid. 43). Denne relation mellem subjekt og verden er dynamisk, det vil sige den konstitueres i mødet mellem subjekt og verden (ibid. 144). Selve det videnskabelige arbejde må tage udgangspunkt i denne forbundethed – og dermed uvægerligt lægge afstand til mainstreamvidenskabens metodeidealer, fra den traditionelle teori, der stræber efter værdifrihed, objektivitet etc. (Sørensen 2012). Rosas teori udgår fra en sådan klassisk kritisk teoretisk position.

For Rosa må menneskets position i verden først og fremmest anskues som et altid allerede konstitueret *forhold* til verden. Hans holdning til menneskers ontologiske vilkår kan samles i den fænomenologiske formulering om at mennesker er ”væren-stillet-i-verden” som også overskriften til første kapitel i del 1 lyder (Rosa 2021: 56). Denne verdenserfaring starter med at ”noget er der, noget er nærværende”, et fænomenologisk credo fra den franske filosof Maurice Merleau-Ponty som Rosa gentagne gange vender tilbage til i løbet af bogen (se fx: ibid. 45, 58, 297). At noget på den måde ”er der” og angår subjekterne, er ”urformen for al sansning” (ibid. 297). Denne erfaring af verden er i høj

grad kropsligt forankret. Menneskers erfaring af en forudgående og uomgængelig verden er først og fremmest legemlig. Vi erfarer verden gennem kroppen, gennem sanserne. På spørgsmålet om *hvordan* vi som mennesker er stillet i verden, lyder det fra Rosa tørt: "på fødderne" (Rosa 2021: 56).

Resonans og fremmedgørelse

Inden vi går videre til Rosas angstbegreb, er vi nødt til tage et indledende kig på to overordnede begreber, navnlig resonans og fremmedgørelse. Begreberne kan betragtes som de to overordnede dialektisk forbundne begreber i Rosas teori verdensforholdet (Rosa 2021). Det skal pointeres at hverken mit analyseobjekt eller specialets rammer tillader en dybdegående fremstilling og diskussion af hverken resonans eller fremmedgørelsesbegrebet. Angstbegrebet er fokus for min undersøgelse, og selvom en grundig analyse af de to begreber uden problemer ville kunne stå i centrum for selvstændige undersøgelser, er det ikke mit ærinde her. Derfor skal min behandling af begreberne i det følgende anskues som supplerende i forhold til angstbegrebet nærmere end udtømmende.

Lad os først se på resonansbegrebet. Resonans er den gennemgående metafor i Rosas store værk *Resonans. En sociologi om forholdet til verden* (Rosa 2021). Egentlig er resonans et "akustisk fænomen" der etymologisk kan oversættes til noget i retning af genlyd (Rosa 2021: 192). Resonans beskriver et "specifikt forhold mellem to svingningsdygtige legemer, hvorved det ene legemes svingning bevirker det andets [...] *egensvingning*" (ibid.). Hvis man har to stemmegafler og sætter den ene i svingninger, vil den anden svinge med i "sin egenfrekvens" (ibid.). Dette går godt i spænd med den idé Rosa har om subjektets forhold til verden som værende essentielt sammenfiltret. Men det illustrerer også at hans forståelse af at subjekt-objekt-distinktionen er kunstig, ikke er ensbetydende med en gensidig opløsning af subjekt og objekt i hinanden. Der er ikke tale om at de to poler "går op i hinanden".

Rosa definerer resonans som "en form for verdensforhold der dannes ved af<-fekt og e>motion, intrinsisk interesse og forventninger til egen formåen, og hvori subjekt og verden gensidigt berører og påvirker hinanden" (Rosa 2021: 203). Resonans opstår i en gensidig proces hvor subjektet dels afficeres, dvs. "bliver berørt eller bevæget" af verden, og dels sender emotion tilbage i form af intrinsisk interesse i visheden om at verden vil svare (ibid. 190). Dels *er* verden der, den er nærværende, som Merleau-Ponty påpeger, og den påvirker subjekterne kropsligt, og omvendt.

Derudover er en vigtig pointe at resonans forudsætter to integritetsprægede, tilstrækkeligt lukkede henholdsvis åbne parter i relationen – metaforisk udtrykt: to intakte stemmegafler der kan svinge i hver deres frekvens. Som det skal blive klart i min analyse af Rosas angstbegreb nedenfor, er det afgørende

for om resonansrelationen kan opstå, at subjekter på den ene side i tilstrækkelig grad formår at åbne sig for verden og på den anden forbliver tilstrækkeligt lukket til at kunne "tone i en egenfrekvens eller til 'at tale med sin egen stemme'" (Rosa 2021: 131). Er subjektet *for* åbent risikerer det at blive udefineret og "konturløst, da det kun fungerer som 'ekko' af verden", mens det hvis det er *for* lukket, risikerer at forhærde eller "lukke sig" for resonans (ibid.). Det samme gælder for verden. Denne kan henholdsvis erfares som henholdsvis "gennemgående tingsliggjort eller forhærdet" eller når dens "bevægelser er så uberegnelige og kaotiske, at der i kakofonien ikke kan opspores nogen egenfrekvens eller stemme (ibid.). I begge tilfælde er en resonansrelation mislykket. Den gode resonansrelation er "ikke en ekko-, men en svarrelation" (ibid. 203).

Det indlysende spørgsmål der følger heraf, må være hvad forudsætningerne for dannelsen af subjekters verdensforhold er. Hvordan udvikles denne åbenhed, interesse over for verden og forventninger til egen formåen? Det skal jeg berøre i angst-afsnittet. Jeg diskuterer i det pågældende afsnit Rosas tilgang til de psykologiske og socioøkonomiske forudsætninger for at resonans kan opstå, men for nu skal det blot konstateres at begrebet i min optik i dette aspekt gør sig sårbar for både en sociologisk-materiel og psykoanalytisk kritik.

Slutteligt skal det nævnes at resonans både er at forstå som et deskriptivt og normativt begreb. Det er deskriptivt på den måde, at det betegner en "grundtrang og grundevne" hos mennesker – alle mennesker kan og ønsker eller "begærer" resonansrelationer (Rosa 2021: 199-200).²⁰ Samtidig har det en normativ dimension, i den forstand at resonansbegrebet også af Rosa benyttes til en "*kritik af resonansforholdene*" (ibid. 200), dvs. til et kritisk blik på samfundsmæssige strukturer der sætter rammerne for mulighederne for resonans.

Fremmedgørelsesbegrebet er resonansbegrebets negative modpol. Fremmedgørelse betegner i Rosas definition den type verdensforhold "hvor subjekt og verden står indifferent eller fjendtligt (repulsivt) og følgelig inderligt uforbundet over for hinanden" (Rosa 2021: 215). Verden fremstår for den fremmedgjorte som "kold, stiv, afvisende og ikke-responsiv" (ibid.). Dette kan sagtens være tilfældet selvom man er i besiddelse af sociale ressourcer og relationer som eksempelvis familie, et arbejde etc., men for den fremmedgjorte er det kendetegnende at disse relationer ikke længere "'siger' [...] en noget" (ibid.). Hos den fremmedgjorte finder der "ikke nogen berøring sted, subjektet bliver ikke længere

²⁰ Hverken "identitet eller socialitet" er ifølge Rosa mulig uden resonansrelationer (Rosa 2021: 200). Belægget herfor henter han blandt andet hos førnævnte Merleau-Pontys kropsfænomenologiske overvejelser og hos sociologen George Herbert Mead. For sammenhængen med Mead se fx (Rosa 2021: 47, 147) og for Merleau-Ponty fx (Rosa 2021: 45-46, 57-58).

påvirket og oplever ikke nogen egen formåen” (ibid.). Selvom man med stor succes har tilegnet sig en mængde ressourcer, er det ikke en garanti for fraværet af fremmedgjorte verdensforhold. Således kan fremmedgørelse, med et begreb fra filosofen Rahel Jaeggi ifølge Rosa beskrives som ”relationsløshedens relation” (ibid. 208).

Det indlysende psykisk-lidelsesmæssige udtryk for den totale fremmedgørelse er for Rosa depression eller burnout-tilstande, hvilket i henhold til ovenstående pointer er svært at være uenig i. Men at disse lidelser er præcise billeder på den totale fremmedgørelse, understreger netop pointen om at et eksistentielt funderet angstbegreb i traditionen fra Kierkegaard har et potentiale i relation til en normativ-konstruktiv dimension af verdensforholdet (Kierkegaard 2004; Rosa 2021). Depressionen er den totale afmatning og forstening af verdensforholdet, mens angsten kan fungere som en påmindelse om den stadige eksistens af verdens resonanskvaliteter, om bekymringen for tab af resonans (Rosa 2021: 131).

Resonans og fremmedgørelse står i et dialektisk forhold til hinanden. Det er ikke sådan at man ved hårdt arbejde og den rette indstilling kan opnå et resonant liv komplet rensset for fremmedgørende elementer. Det er ikke i Rosas optik muligt at tilegne sig et liv i total resonans, og resonans må ikke ”forveksles med *konsonans* eller *harmoni*” (Rosa 2021: 216). Resonansrelationer, svarende verdensforhold, forudsætter en samtidig eksistens af ”stumme verdensrelationer og ikke-responsive verdensudsnit”, af fremmedgørelse (ibid. 214-215). Den erfaring at verden har fremmedgørende elementer, erfaringen af at verden *er* noget andet der grundlæggende ikke kan kontrolleres eller beherskes, ”må først blive mærkbar, før der kan udvikle sig resonante verdensrelationer” (ibid. 219).

Forholdet mellem de to begreber rimer godt på Plougs forståelse af dialektik som det at givent fænomen kun kan ”være hvad det er” i kraft af sin modsætning, og ligeså, naturligt nok, Rosas egen bemærkning om at de sameksisterer uden ”at gå op i hinanden eller smelte sammen” (Ploug 2022: 10; Rosa 2021: 365). Centralt for at subjekter kan udvikle resonansrelationer står derfor kort sagt erfaringen af at verden *også* har et grundlæggende utilgængeligt og ukontrollerbart moment. Resonanssensibilitet, skriver Rosa, ”implicerer [...] helt umiddelbart og grundlæggende også fremmedgørelsessensibilitet” (Rosa 2021: 218). Tænker vi på denne formulering af subjektets fremmedgørelsessensibilitet i forhold til angst som fænomen, er den nærmest et ekko af Kierkegaards formulering fra *Begrebet Angest* om at alle må ”lære at ængstes” for ikke henholdsvis at fortabes i ”aldrig at have være angest, eller ved at synke i Angesten”, og at den der har lært dette, ”har lært det Høieste” (Kierkegaard 2004: 141). I det følgende skal vi se på Rosas angstbegreb – og dermed på hans forståelse af angstens grundlæggende dimensioner.

Rosas angstbegreb: Angst og begær som elementære former for verdensrelation

I nærværende afsnit analyserer jeg Hartmut Rosas grundlæggende forståelse af angst som subjektivt sociologisk begreb. Han specificerer først med tværfaglig inspiration sine grundlæggende antagelser om angstens natur, og udvikler i tillæg hertil en model der kan anskueliggøre hvordan angsten som grundvilkår og -følelse er forbundet til det sociale. Denne grundlæggende begrebsdefinition og -analyse danner et vigtigt udgangspunkt for at forstå hvordan Rosa senere kan fortolke angst i en samfundsmæssig kontekst, som samfundsmæssigt fænomen.

En dialektisk struktur som vi så gælde for begrebsparret resonans—fremmedgørelse, er også gældende for angstbegrebet og dens modsætning begæret. Man kan eventuelt anskue de to som korresponderende, basale underkategorier til henholdsvis fremmedgørelse og resonans. I Rosas terminologi kan vi ikke tænke angsten afskåret fra begæret, for disse to er intimt forbundne størrelser der gensidigt påvirker og former hinanden. Med Ploug og Hegel kan vi sige at angstens natur er medbestemt af dets dialektiske modsætning begær, og omvendt. Disse to begreber, angsten og begæret, anser Rosa som de to primære former for verdensrelation. Nærmere bestemt beskriver han dem som ”det menneskelige verdensforholds fundamentale drivkræfter” (Rosa 2021: 133, 140). Angst og begær er de afgørende elementer for kvaliteten af forholdet til verden, for vores ”*relationskvalitet*” (ibid. 129). På den ene side kan vi som subjekter begære noget ”som forekommer os attraktivt” ved verden, og på den anden side kan vi frygte noget ved verden ”som møder os repulsivt” (ibid.).

Men hvordan definerer Rosa egentlig disse to begreber helt grundlæggende? Det skal vi kigge på nu. Lad os starte med angst. Der er som jeg allerede har antydnet, ingen tvivl om at Rosa hvad angår de grundlæggende dimensioner af angst, er inspireret af både den eksistensfilosofiske tradition og af psykoanalysen. Ud over i flæng at nævne filosoferne Søren Kierkegaard²¹ og Jean-Paul Sartre, er det hovedsageligt Martin Heideggers eksistensfænomenologiske filosofi der danner udgangspunkt for hans forståelse af angstens eksistentielle dimension. Helt generelt etablerer Rosa forbindelsen til den eksistensfilosofiske tradition ved at bedyre at ”et hvilket som helst verdensforhold – det individuelle som det kollektive – er karakteriseret ved en eksistentiel grundangst, som ledsages af en følelse af

²¹ Rosa benytter faktisk hovedsageligt Kierkegaard i sin ”resonansteoretiske rekonstruktion af det moderne” (Rosa 2021: 353ff.) og mest i forhold til Kierkegaards samfundskritiske tanker om sin samtid; en samtid han ifølge Rosa anså for at være præget af ”en omfattende lidenskabsløshed, fladhed, apati og relationsløshed” (Rosa 2021: 367). Efter min opfattelse ville det ift. angstens grundlæggende dimensioner være oplagt at inddrage danske filosofers indflydelsesrige tankegods fra *Begrebet Angst*; især fordi hans forståelse af angst som et signal om frihedens mulighed går så godt i spænd med Rosas idé om angst som et for så vidt konstruktivt signal om uhensigtsmæssige samfundsstrukturer. I øvrigt indgår Kierkegaards idéer fra denne bog i øvrig sociologisk teori som fx hos Giddens (2002) og Rebughini (2021).

kategorial utilfredshed, en uløselig fejl, en eksistentiel stigmatisering" (Rosa 2021: 138). Det eksistentielle udgangspunkt for mennesker er i udgangspunktet negativt funderet; noget er i ubalance, noget mangler. Realisationen af dette illustrerer hvorfor en dialektisk forståelse af angsten også må definere dens modsætning begæret, dens positive modpol. Uden begæret, ingen verdensrettet aktivitet.

Sit eksistensteoretiske udgangspunkt henter Rosa inspiration til hos især én af de førnævnte eksistenstænkere, Heidegger. Rosa beskriver hvordan Heidegger i sit hovedværk *Væren og tid* fra 1927 "ophøjer angsten til "grundstemning" og dermed menneskets "hovedeksistentiale" (Rosa 2021: 130; Heidegger 2017). Heidegger beskriver at det vi som mennesker ængstes for, er selve det at vi eksisterer: "*Det, angsten er angst for, er selve i-verden-væren*" (Heidegger 2017: 217). Desuden så vi allerede i forhold til Rosas videnskabsfilosofiske udgangspunkt at han i sin sprogbrug har adapteret Heideggers begreb om kastethed; at vi som mennesker er kastet ind i verden (Heidegger 2017: 162; Rosa 2021: 43).

Ligesom de fleste andre teoretikere Rosa inddrager, er deres begreber fortolket i lyset af hans metodiske og begrebslige forståelser, af hans dialektiske forholds-tilgang. Rosa fortolker derfor også Heideggers idé om angst som menneskets hovedeksistentiale i et relationelt lys – som noget der angår forholdet til verden. Han betyder at man kan fortolke Heideggers eksistentielle angstbegreb sådan at angsten angår og næres af en bekymring for at tabe resonansrelationen til verden (Rosa 2021: 130-131). Denne eksistentielle angst bliver i Rosas fortolkning en angst for tabe noget værdifuldt, for tabet af forbindelsen til verden. Angst er angsten for tabet af muligheden for resonans. Man kan altså iagttage et positivt spring fra Heideggers konstatering af angsten som et uomgængeligt, urovækkende vilkår der har med menneskets basale kastethed at gøre, til Rosas fortolkning af angsten som indeholdende et signal²² om bekymringen for at tabe den gunstige resonansrelation. Angst kan i et resonansteoretisk perspektiv fortolkes som "subjektets angst for tab af verden eller for dennes forstummen eller modsat for selvtab eller selvopløsning i verden" (ibid. 130).

Hvad angår de grundlæggende dimensioner af begær-siden af begrebsparret, er Rosa efter min opfattelse ikke lige så tydelig i sine definitioner, i hvert fald ikke i sit angstafsnit (Rosa 2021: 128-167). Et sted at starte er selvfølgelig den overordnede definition som vi så i starten af forrige afsnit. Definition lød at angst grundlæggende kan oversættes til repulsion og begær til attraktion (ibid. 133). I lighed med angsten nævner Rosa en række teoretikere der har ydet væsentlige bidrag til forståelsen af begæret eller *driften* som begreb, herunder centrale psykoanalytikere som Sigmund Freud og Jacques Lacan, og

²² I lighed med Kierkegaards forståelse af angstens "Mulighed" (Kierkegaard 2004).

filosoffer som Michael Hardt & Antonio Negri, Gilles Deleuze og Giorgio Agamben (ibid. 130). Det er generelt ikke svært at afkode at den psykoanalytiske tradition spiller en central rolle for Rosa.²³

Den fænomenologiske filosofitradition er også relevant hvad angår hans begær-begreb, om muligt endnu mere end den psykoanalytiske. Hans kropsfænomenologisk orienterede gennemgang af centrale livsopretholdende funktioner i hverdagslivet og dernæst hans også kropsligt orienterede afsnit om verdenstilegnelse- og erfaring kan anskues som de grundlæggende antagelser for hans begærbegreb (Rosa 2021: 62-127, 137).²⁴ Som han skriver, er begæret først "urettet – og umætteligt" og det "udgør drivkraften for enhver bevægelse *ind i verden*; det optræder som nysgerrighed, kærlighed, livslyst, opdagelsesglæde etc." (ibid. 137). Parallelt med angstens eksistentielle karakter af uløselig fejl, eksisterer der også altid allerede for subjektet en positiv fordring om bevægelse ind i verden. Hvis vi genkalder os Merleau-Pontys credo om at "noget er der, noget er nærværende", er det netop dette der er udgangspunktet for begærets udspring. Verden vil subjektet noget, verden "angår dem" (ibid. 128). Vigtigst af alt er at bemærke at Rosa forstår begær som en grundlæggende resonanstrang. Eller som han skriver: "Menneskeligt begær lader sig slet og ret fortolke som begær efter resonans" (Rosa 2021: 200). Hvis angst er at fortolke som "*frygten for fremmedgørelse*", kan begæret anskues som "*jagten på resonans*" (ibid. 136).

Selvom Rosa ikke selv har inkorporeret begær-begrebet i den model jeg nu skal introducere til og analysere, mener jeg at begæret med fordel kan tolkes i forhold til modellens fire dimensioner. Som Rosa skriver, begrundet Riemann med sine fire angstformer også "implicit" begærets (ibid. 131), men jeg vil i det følgende være mere eksplicit. I analysen af Rosas model vil jeg dog tage udgangspunkt i angstens dimensioner for derefter at tilføje begærets.

Verdensrelationens fire angstformer: Rosas angstmodel

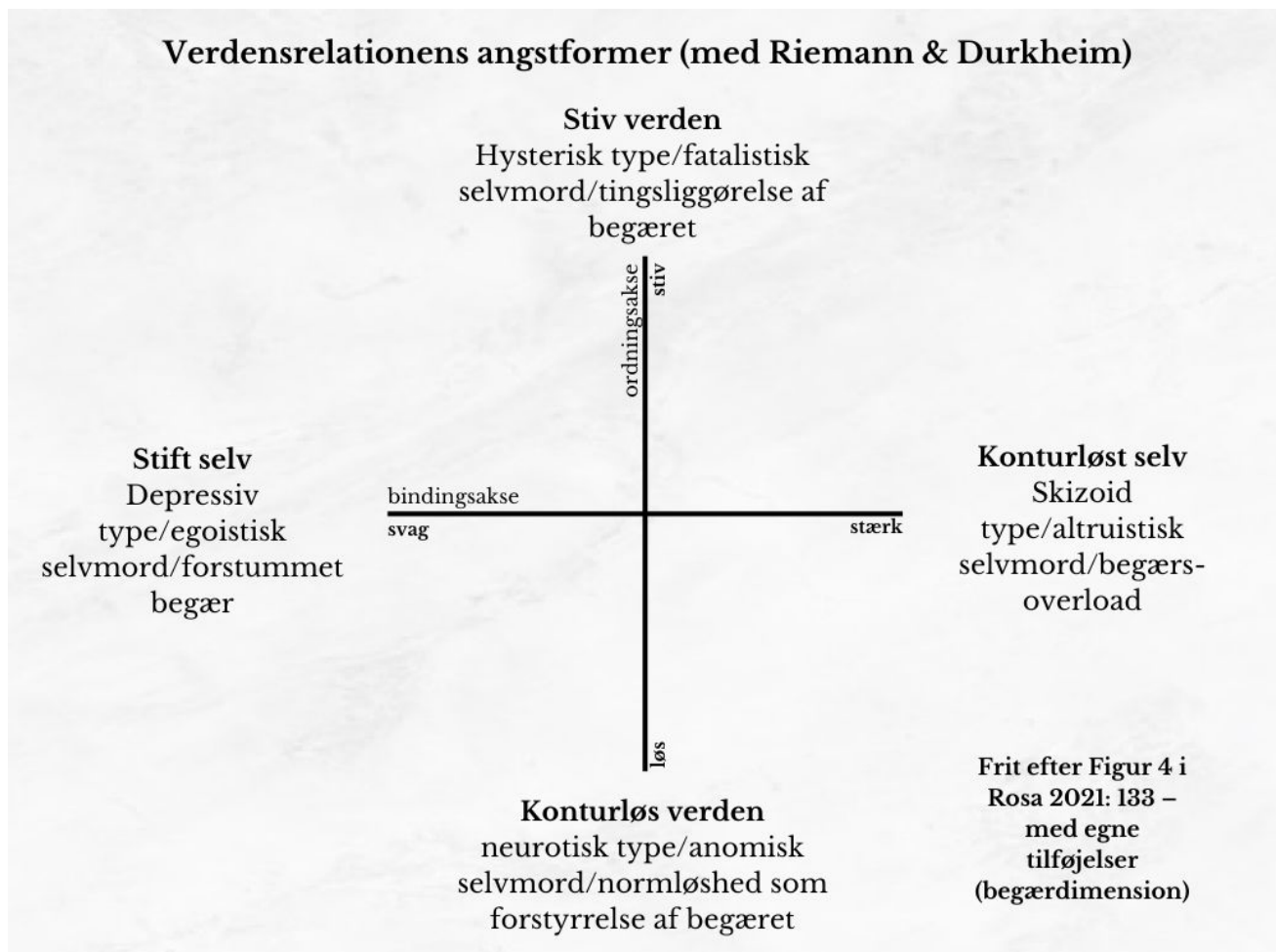
Angst er for Rosa først og fremmest at fortolke som en "verdensrelationsangst", og som en angst for fremmedgørelsen fra den verden subjekter altid allerede er så nært forbundne med (Rosa 2021: 132, 138). Denne relation kan som vi så i afsnittet om resonans og fremmedgørelse, mislykkes på i alt fire måder. For subjektet gælder at dette enten kan være *for* åbent henholdsvis lukket. Det samme gælder

²³ For eksempel optræder begrebet libido, der forbindes med Sigmund Freud, mange gange, ofte i adjektivformen *libidinøs*; det sker oftest i beskrivelsen af subjekters vellykkede relation til verden, til resonansrelationer (Rosa 2021: 17; 96).

²⁴ Afsnit jeg ikke skal gå nærmere ind i her, også selvom de i en mere ekstensiv behandling af Rosas begreber ville være interessant. Imidlertid er en sådan behandling ikke mulig inden for dette speciales rammer.

for verdenspolen der enten "viser sig som gennemgående tingsliggjort og forhærdet" eller modsat komplet uberegnelig og kaotisk (ibid. 131). Disse fire relationsmåder danner udgangspunkt for den model Rosa fremstiller på baggrund af begreber fra henholdsvis psykoanalytikeren Fritz Riemann og den klassiske sociolog Émile Durkheims begreber, hvilken vi skal se på nu (ibid.).²⁵

Rosa forbinder Riemanns fire personlighedstyper, henholdsvis den skizoide, den depressive, den hysteriske og den neurotiske med de fire relationsmåder. Ifølge Rosa udtrykker disse fire typer netop fire forskellige former for angst for verdenstab, korresponderende med Rosas fire relationsmåder (Rosa 2021: 131).²⁶ Som man kan se af nedenstående model, kan de fire måder inddeles i henholdsvis en "bindings" og "ordnings" akse, og under begge kan de forskellige personlighedstyper være kendetegnet

²⁵ Modellen er frit oversat og modereret ud fra Rosas "Figur 4" der kan findes på side 133 i *Resonans. En sociologi om forholdet til verden* (Rosa 2021).

²⁶ Faktisk medtager Rosa endnu et element i modellen, nemlig fire korresponderende former for spiseforstyrrelser. Det skyldes formentlig at han i de foregående kapitler dedikerer en del opmærksomhed til forholdet mellem krop og verden; til hvordan subjekter indoptager verden rent kropsligt (Rosa 2021: 66ff.). Jeg har dog valgt at undlade det i min gengivelse af Rosas model, idet jeg har fundet Riemanns og Durkheims begreber mest relevante for min problemstilling.

af angsten for et ”for meget eller et for lidt” (ibid.). Det optimale resonansniveau, eller ”den maksimale resonansevnens gestalt” er de to aksers skæringspunkt (ibid. 133).

Den første relationsmåde *det stive selv* er kendetegnet ved en svag binding til verden – dette kan fortolkes som angsten for ”ikke at have nogen (ægte) binding eller relation” til verden og som angsten for isolation og ensomhed (ibid. 131). Den depressive type risikerer at forhærde eller lukke sig over for verden. I den anden ende af skalaen har vi *det løse selv* og den skizoide type der har en stærk binding til verden. Denne stærke binding til verden, fortolker Rosa med Riemann som et udtryk for angsten for at ”give sig selv helt og aldeles hen”, essentielt en angst for ”selvtabet” og for at ”gå op i verden” (ibid.). Denne type er dermed karakteriseret ved at risikere at ”åbne sig for radikalt eller taber sig til verden” (ibid.).

For den hysteriske type gælder det at verden opleves som *stiv*, som at der er en ”fastlagt orden, der ved overregulering tager vejret fra en, så man ikke kan bevæge sig” (Rosa 2021: 131). Den hysteriske types tilbøjelighed er at ængstes for verdens komplette tingsliggørelse eller forhærdelse; at verden ”størkner” i orden (ibid. 133). Slutteligt har vi den neurotiske type hvor angsten er ”angsten for kaos eller for den totale uorden”, for det totale ”kontroltab” (ibid. 133). Denne kobler sig naturligvis til det vi så Rosa beskrive som en *konturløs* verdens komplette uberegnelighed og kaotiske karakter.

Hver af disse personlighedstyper kan knyttes til de fire mislykkede relationsformer hvorpå subjektet og verden kan forholde sig hinanden. Hver af de fire relationsformer kan som modellen afslører, ifølge Rosa også relateres til Durkheims selvmordsbegreber. Udover en psykologisk funderet dimension af angstens beskaffenhed bidrager Durkheims begreber med en social dimension til fænomenet. Som tidligere nævnt er et af Durkheims vigtigste sociologiske bidrag anomi-begrebet; et begreb han brugte til at betegne den normløshed der karakteriserede samfundene i starten af moderniteten. Denne normløshed besværliggjorde individets integration i samfundet og samfundets sammenhængskraft som hele (Jacobsen 2017: 79). Den samfundsmæssige tilstand af anomi var netop for den franske sociolog ”ét af de sociale sygdomstegn, der ultimativt kunne få individet til at begå selvmord” (ibid.). Selvmord er i durkheimsk forstand den yderste konsekvens af ”ekstreme fremmedgørelseserfaringer” (Rosa 2021: 132).

Rosa omformulerer Durkheims anomi-forståelse til sin egen resonansterminologi ved at påpege ligheden mellem de to tilgange. Durkheim, siger Rosa, var også opmærksom på samfundets påvirkning af mulighedsrummet for ”subjekternes verdensrelation” (Rosa 2021: 132). Og ligesom vi så Rosa samlæse Riemanns fire personlighedstyper med sine fire relationsmåder, gør han det ligeledes med

Durkheim. Ligesom for Rosa og Riemann kan verdensrelationen i en durkheimsk terminologi også fortolkes i to dimensioner der udtrykker henholdsvis et "*for meget* eller *for lidt*" (ibid.). Et *for meget* eller *for lidt* i henholdsvis den horisontale relationsdimension (eller med et Durkheim-begreb *integrationsdimension*) eller den vertikale regulationsdimension fører til "ekstreme fremmedgørelseserfaringer, der (potentielt) udtrykker sig i selvmord" (ibid.).

Først er der det egoistiske selvmord som er karakteriseret ved "en grundlæggende mangel på (sociale) relationer" (Rosa 2021: 132). Dette kobler sig til det stive selv og den depressive personlighedstype. Fælles for de tre begreber er en svag binding til det sociale, et *for lidt*. Modsat er det altruistiske selvmord kendetegnet ved subjektets "totale hengivelse" til samfundets sociale bindinger (ibid.). I lighed med det konturløse selv og den skizoide personlighedstype, er det altruistiske selvmord kendetegnet ved et *for meget*, ved en for stærk binding til det sociale. Lader vi blikket glide videre til den vertikale akse, finder vi først det fatalistiske selvmord hvilket kendetegnes af en "en radikal overregulering og -reglementering" (Rosa 2021: 132).

I lighed med den hysteriske personlighedstype hvis angst vi så, var at fortolke som en angst for en "kvælning" frembragt af *for meget* orden, er det fatalistiske selvmords kendetegn at det vidner om en for rigidt og stærkt ordnet verden – et *for verdenspolen* ordningsmæssigt *for meget* (Rosa 2021: 132). Slutteligt er der det for Durkheim paradigmatiske anomiske selvmord der er kendetegnet ved erfaringen af komplet mangel på "social regulering" og "moralsk og normativ vejledning" som Jacobsen andetsteds formulerer det (ibid.; Jacobsen 2017: 79). Det anomiske selvmord er kendetegnet ved en mangel på social normativ rammesætning af "menneskelige behov" og "værdiorienteringer" (Rosa 2021: 132). Denne selvmordstype kan knyttes til den neurotiske types angst for verdens totale uordnethed, dens totale kaos; et *for verdenspolen* ordningsmæssigt *for lidt* (ibid.).

Jeg vil som nævnt foreslå at man kan tilføje begær-begrebet til modellen, og at det kan formuleres sådan at de to dimensioner og fire former også betegner en forstyrrelse af begærets naturlige udfoldelse. Bindingssaksen kan derfor anskues således at den betegner et kontinuum fra et *slukket, forstummet* begær, til et *overstyret, løbskløbet* begær, mens verdens ordning kan bevirke forstyrrelser af subjektets begær i kraft af enten komplet *tingsliggørelse* eller den komplette *normløshed*. Her kobler den depressive type og det egoistiske selvmord sig til det slukkede, forstummede begær, mens den skizoide type og det altruistiske selvmord kobler sig til en begærs-'overload'. Tilsvarende kobler den hysteriske type og det fatalistiske selvmord sig til begærets komplette tingsliggørelse, mens den neurotiske type og det

anomiske selvmord knytter sig til den komplette normløsheds opløsning af begærsobjekter at rette sig mod i gennemført kaotisk og konturløs verden.

Modellen tilbyder en firefoldig forståelse af angstens former med et tværfagligt (psykoanalytisk og sociologisk) begrebsligt udgangspunkt. Rosa samlæser sin forståelse af subjekt-verden-parrets fire mulige dimensioner med disse begreber på en måde der anskueliggør hvordan menneskelig angst kan anskues på et kontinuum gående fra dels en fra subjektets side *for svag* henholdsvis *for stærk* social binding, dels en erfaring af verdens som henholdsvis *for løst* eller *for stift* ordnet. Modellen tilvejebringer et nyttigt relationelt baseret udgangspunkt for forståelsen af hvilke grundlæggende dimensioner angsten kan have og kobler psykoanalytiske indsigter om personlighedens ordning med relationen til den sociale verden. Dog ser jeg et par svagheder ved modellen også. Disse skal jeg udfolde efter et par bemærkninger om angsten og begærets dialektiske forhold.

Begrebernes dialektik, opsamling og kritik

Slutteligt skal der knyttes et par kommentarer til begrebernes dialektik. Forholdet mellem de to begreber er ikke afklaret eller gnidningsløst, men i høj grad ambivalent og sammenfiltret. Således kan vi som Rosa beskriver, sagtens "begære noget, selvom vi også har angst for det; ja angsten kan sågar være delårsag til begæret" (Rosa 2021: 128-129). Og som jeg beskrev i afsnittet om resonans og fremmedgørelse, forudsætter resonansduelighed fremmedgørelsessensibilitet. Som Rosa i poetiske vendinger beskriver det, er fremmedgørelse ikke en kvalitet ved verden der kan fjernes, men derimod en del af årsagen til at resonans kan opstå: "*Ved roden af resonanserfaringen ligger den ikke-forsonedes skrig og den fremmedgjortes smerte. De har ikke deres midte i fornægtelsen eller fortrængningen af det genstridige, men i den momentvise, kun anede vished om et ophævende 'alligevel'*" (ibid. 219).

Man kan således ikke blive fri af fremmedgørelse eller angst, men må opøve en sensibilitet over for det. Man må, som jeg tidligere har pointeret med henvisning til Kierkegaard, lære at ængstes (Kierkegaard 2004: 141). Det må derfor også fortolkes sådan at Rosa ikke mener at det er muligt at blive komplet fri af angst idet angsten i en dialektisk forståelse altid vil være begærets komplementære, medskabende moment. Angsten og begærets mulighed forudsættes af deres respektive modpart. De forudsættes hver især af "det forhold, at noget bliver til noget andet i kraft af sig selv, eller at noget kun kan være, hvad det er, ved at modsige sig selv" (Ploug 2022: 10). Denne dobbelthed er afspejlet i angsten og begærets 'overbegreber' resonans og fremmedgørelse. Resonans er ikke et idyllisk begreb. Det kan ikke

eksistere uden fremmedgørelse, og det kan således ikke fjerne svære følelser. Resonans er at betragte som "en relationsmodus [...] der er neutral over for det emotionelle indhold" (Rosa 2021: 203).

Verden indeholder ifølge Rosa fremmedgørende momenter der ikke kan eller skal kontrolleres eller overvindes (Rosa 2020). Faktisk forholder det sig paradoksalt nok sådan at en fokuseret jagt på resonans "overlæst" med forventninger til dens opståen, ofte er en "sikker hæmsko for dens indfrielse" (Rosa 2021: 437). Det målrettede, rationelle forsøg på at kontrollere betingelserne for resonans forhindrer "tilstanden af disponerende resonans, fordi det selv modsvarer en modus af stum verdensrelation, der vil gøre resonans tilgængelig" (ibid.). På den måde er fremmedgørelse og angst ikke følelser der ved hjælp af rationel oplysning og udforskning, komplet kan overvindes og udraderes (Horkheimer & Adorno 2004; Duhm 1977: 166-167). Tværtimod risikerer en insisteren på at forsøge at mindske og kontrollere dem ved målrettet at jage resonans, at hæmme mulighederne for resonans.

Når subjektet vover at åbne sig (uden at det åbner sig totalt og bliver et ekko af verden), eller begærer noget, er forekomsten af resonans altid kun en mulighed og ikke en entydig formel for succes. Der klæber sig altid noget "'u-hygge' ved begæring" (Rosa 2021: 137). Hvis der er tale om en begæring efter det "(helt) andet og fremmede" fremsat af et tilstrækkeligt lukket henholdsvis åbent, 'egenstemt' subjekt, er der også altid en mulighed for at møder mislykkes, for at subjektet bliver fremmedgjort, og der er derfor uvægerligt angst forbundet med disse møder (ibid.). Begær er medproducent af angst og omvendt.

En interessant tilføjelse til angst og begær som elementære verdensrelationsformer, er Rosas førnævnte bemærkning om depressionen som den "mest negative form for menneskelig verdenserfaring" (Rosa 2021: 138).²⁷ Depressionen er kendetegnet ved den totale lukkethed over for verden, ved "det totale fravær af angst og begær på subjektets side og dermed af attraktion og repulsion på verdenssiden" (ibid.). I denne tilstand af det ultimative tab af verdensrelation kommer subjektet i kontakt med "den eksistentielle ensomhed", og af "erfaringen af den dybeste fremmedgørelse" fra verden (ibid. 138-139). I depressionens relationsløshed har selvet "tabt verden og dermed sig selv" (ibid. 139). Her er det netop tabet af *både* fremmedgørelses- og resonanssensibilitet der resulterer i en differensløs relation og bevirker subjektets komplette 'venden-sig-bort' fra verden, det komplette

²⁷ Rosa er som bekendt meget optaget af fænomenet "burnout" og for så vidt også depressionstilstande (se fx Rosa 2021: 114-115, 138-139, 209ff.).

verdenstab. Det totale fravær og angst og begær kan dog i visse former for kulturelle praksisser være produktiv og efterstræbelsesværdig.²⁸

Jeg har i det foregående udfoldet Hartmut Rosas angstbegreb, nærmere bestemt det dialektiske forhold mellem angst og begær. Rosa opfatter disse to begreber som elementære, dialektiske verdensformer. Angst er først og fremmest et almenmenneskeligt grundvilkår, en grundstemning hos mennesket (Heidegger 2017). Verdensforholdet er, som han siger, kendetegnet ved en "eksistentiel grundangst, som ledsages af en følelse af kategorial utilfredshed, en uløselig fejl" (Rosa 2021: 138). Denne 'fejl' knytter netop an til den anden af de elementære verdensrelationsmåder, begæret (ibid.). Menneskeligt begær er i Rosas forståelse et begær efter resonans. Mens det først er urettet og umætteligt, formes det af den sociale verden subjekter altid allerede finder sig stillet i.²⁹

Jeg har derudover vist hvordan Rosa samlæser Riemanns personlighedsprægede angstformer med Durkheims selvmordsbegreber, og desuden selv tilføjet korresponderende begærbegreber til Rosas model (Rosa 2021: 133). I modellen så vi hvordan resonansrelationens fire modi (for lukkede henholdsvis for åbne subjekter og for åben og for lukket verden) korresponderede med dels Riemanns fire personlighedstypers måder at relatere til verden på, dels Durkheims selvmordstyper. De fire relationsformer udtrykker hver deres angstform der binder an til et for meget eller for lidt på enten subjekt- eller verdenssiden.

Jeg er generelt positivt stemt over for Rosas forståelse af angsten og begærets grundlæggende dimensioner, men der er også et par aspekter af hans forståelse der kan styrkes af øvrig teori. Den første og vigtigste kritik knytter an til vægtlægningen af materielle betingelsers betydning for individet. Rosa tager tydeligt afstand fra det han kalder ressourcetænkningen i sociologien (Rosa 2021: 12-13, 33-34). Godt nok bemærker han hist og her at også socioøkonomiske faktorer spiller ind på udfoldelsen af

²⁸ Det er således i forskellige meditationstraditioner selve målet at nå frem til det Rosa kalder en "talende tavshed" (Rosa 2021: 139). Men mens disse erfaringer er at regne som en tilstand af "*fylde ud af tomheden*", kan depression og burnout i stedet beskrives som en "*tomhed midt i fylden*" (ibid.). Dette vidner om at resonanserfaringen grundlæggende er "fri for begær" fordi der til begæring altid medhører et moment af overskridelse, mens "resonanserfaringen bærer sin opfyldelse i sig selv" (ibid.). Hvis vi ihukommer Hegels triadiske distinktion mellem tese, antitese og syntese, er resonanserfaringen netop en synteseerfaring der ikke er mulig uden tesen og antitesens dialektik, men som ikke desto mindre er noget andet. Resonanserfaringen er netop en momentan "opløsning af begæret; det "ophævende alligevel" der opstår ud af begæret og angstens dialektik (ibid.; ibid. 219)

²⁹ Jeg har i nærværende speciale af pladmæssige årsager ikke kunnet inddrage næste skridt i relationsprocessen mellem subjekt og verden, det niveau Rosa illustrerer med landkortmetaforen (henholdsvis vurderingens- og begærets landkort). Disse omhandler subjekters relation til verdensudsnit. Landkort angår den sociale verdens beskaffenhed, det "*der findes i verden*", og de muligheder subjekter har for at forbinde sig til verden, mens stærke henholdsvis svage vurderinger betegner "*relationen mellem subjekterne og verden eller verdensudsnittene*" (Se Rosa 2021: 154ff.).

angsten og begæret. Eksempelvis påpeger han at "materielle eksistensbetingelser" også kan "spille en afgørende rolle" for hvordan de to følelser udvikler sig (ibid. 136). Han skriver videre hvordan angst og begær også varierer på tværs af individer, kultur og klasse (ibid. 137). Derudover pointerer han andetsteds hvordan adgangen til basale materielle ressourcer må anses for elementær i forhold til udviklingen af en gunstig verdensrelation: "Uden sådanne adgange og ressourcer forbliver verdensrelationer stumme og mangelfulde; der, hvor dens mangel er elementær, viser verden sig uundgåeligt som repulsiv" (ibid. 498). Selvom han med dette medgiver at ressourcer også betyder noget, underspiller han i min optik det materielle aspekt som faktor i sin idé om verdensforholdet en del. Jeg skal udfolde denne kritik yderligere i den afsluttende del af specialet.

Den anden (og beslægtede) kritik går på udvælgelsen af den tværfaglige teori. Det er påfaldende hvordan der, i et værk der ellers er tung af referencer til den psykoanalytiske tradition og psykologien som sådan, ikke er levnet mere plads til betydningen af opvæksten og kvaliteten af tilknytningen til subjekternes primære omsorgspersoner. I den psykoanalytiske tradition er behovet for en tryk tilknytning helt centralt (Sørensen 2015: 132-133). Et psykologisk begreb Rosa nævner flere gange i bogen, er Albert Banduras self-efficacy-begreb, og bemærker her hvordan det er afgørende "*for kvaliteten af menneskers forhold til verden*" at de har tillid til egen formåen (Rosa 2021: 185). Det er en god og vigtig pointe. Det kan for så vidt tjene som rettesnor for kvaliteten af subjekters livskvalitet. Men her kan man spørge, hvad der så skaber de opvækstmæssige *betingelser* for subjekternes egenformåen. Det belyser Rosa ikke i så høj grad.

En anden sociologisk teoretiker der har et skarpt blik for de psykologiske betingelser herfor, er Anthony Giddens, og jeg vil derfor foreslå at man kan hente inspiration til en tilføjelse til Rosas angstbegreb hos ham. I *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under sen-moderniteten* fremsætter han det renommerede begreb om ontologisk sikkerhed til at beskrive subjekters grundlæggende betingelser for en tryk tilværelse og et afstemt følelsesliv (Giddens 2002: 49ff.).³⁰ Giddens tager udgangspunkt i den helt tidlige barndom. Spædbarnet er, som han skriver med henvisning til psykoanalytikeren Donald W. Winnicott endnu ikke et væsen, men et "igangværende væsen" der konstant er "på kanten af utrolig angst" (ibid. 53). Barnets udvikling er prismet de omstændigheder det fødes ind i, med andre ord af

³⁰ Indledningsvis skal det nævnes at jeg her af pladmæssige årsager ikke medtager alle elementer af ontologisk sikkerhedsbegrebet. Se evt. Giddens 2002: 49ff.

kvaliteten af det "opvækstmiljø, som omsorgspersonen skaber" (ibid.).³¹ Udviklingen af ontologisk sikkerhed hviler derfor på omsorgspersonernes evne til at skabe de psykologiske forudsætninger for at barnet udvikler en *fundamental tillid* til verden (ibid. 52).³² Der skabes i opvækstens tidlige år et slags mikrokosmos for det sociale, forstået på den måde at barnet her får den første oplevelse af gensidighed, adskillelse samt oplevelsen af at dets egen identitet hænger sammen med "andres vurderinger" (Giddens 2002: 52-53).

Fundamental tillid og dermed ontologisk sikkerhed er ifølge Giddens det vigtigste værn mod angst. Opbygges der i forholdet mellem barnet og omsorgspersonen et tillidsfuldt og trygt forhold, og dermed en høj grad af ontologisk sikkerhed, kan dette være "en slags *emotional vaccination* mod eksistentiel angst" (Giddens 2002: 54). Den grundlæggende tillid og psykologiske tryghed der ligger i begrebet om den ontologiske sikkerhed kan for så vidt ses afspejlet i flere af Rosas formuleringer. For eksempel nævner han i sit angstafsnit flere steder dikotomierne mellem at finde sig henholdsvis "båret eller kastet ind i verden", at finde verden "principielt *responsiv* eller [...] *repulsiv*", "attraktiv eller [...] *farlig*" (Rosa 2021: 160-161). De forskellige modsætningspar kunne med Giddens' begreb udgøre yderpunkterne på et kontinuum gående fra lav ontologisk sikkerhed (kastet, repulsiv, farlig) til høj (båret, responsiv, attraktiv).

Rosa er altså i min optik ikke i tilstrækkelig grad i sine definitioner medtager overvejelser om hvad der skaber individers psykologiske resonansbetingelser og dermed mulighederne for at holde den eksistentielle angst i skak. Han er en kende for optimistisk hvad psykologiske og materielle mulighedsbetingelser angår. Selvom Rosa inddrager tværfaglige indsigter, gør det, i og med at det netop er et *sociologisk* angstbegreb han udvikler, selvklart udeladelsen af det her nævnte psykologiske aspekt mindre påfaldende, men en tilføjelse af Giddens' psykoanalytisk informerede idé om ontologisk sikkerhed kan udvide Rosas ellers udmærkede forståelse af angsten som sociologisk fænomen, ligesom også en inddragelse af socioøkonomiske forhold kunne styrke begrebets applicerbarhed (Katznelson et al. 2021). Disse forslag til justeringer til trods finder jeg Rosas beskrivelse af de to begreber som fundamentale dialektiske drivkræfter rammende og særdeles brugbar til videre brug.

³¹ En lignende forståelse af individets grundlæggende psykologiske vilkår udfolder Nussbaum i *Frygtens monarki – et filosofisk blik på vores politiske krise* (Nussbaum 2018: 41ff.)

³² Et begreb hentet fra psykoanalytikeren Erik Erikson (Giddens 2002: 52).

"Angsten for verdens forstummen": Modernitet, dynamisk stabilisering og angst

I det foregående afsnit har jeg beskrevet, analyseret og kritiseret Hartmut Rosas grundlæggende antagelser om angst og begær. Nu skal vi løfte blikket fra de grundlæggende dimensioner af angst og begær, og i stedet kigge på hvordan Rosa kobler sin forståelse af angst til det sociale og til moderniteten; det vil sige hvordan han fortolker angst i forhold til sit begreb *dynamisk stabilisering*, herunder til moderniteten som proces helt overordnet. Det er ikke uden problemer at påberåbe sig et begreb om det moderne. Som nævnt kan selve det at få teoretisk greb om moderniteten betragtes som det sociologiske kernespørgsmål par excellence. Derfor kan man for så vidt fortolke alle de indflydelsesrige sociologiske teorier til dato som forsøg på netop at definere hvad der adskiller moderne samfund fra andre (Rosa 2022: 145). Som Rosa i bogen *Senmoderniteten i krise. Hvad kan samfundsteorien bidrage med?* bemærker, er der som regel en lang række indvendinger imod et begreb om moderniteten som uniform socialformation (ibid. 145-151).³³ Jeg er dog på linje med ham når han påpeger vigtigheden af et samlet begreb om det modernes socialformation. Selvom en sådan analyse uvægerligt i sin makroorientering vil have væsentligt mindre sensibilitet for det partikulære og særegne, er det hvis man vil sige noget om samfundets "overordnede sammenhænge [...] tydeligt, at formative begreber er uundværlige" (Rosa 2022: 150).

Det står på dette tidspunkt forhåbentlig klart at min analyse tager udgangspunkt i nutiden og derfor det som en lang række teoretikere kalder senmoderniteten. Men i og med at jeg i lighed med Rosas modernitetsforståelse, finder det plausibelt at de strukturelle og kulturelle bevægelser der har formet og stadig former moderne samfunds sociale beskaffenhed, har været en del af moderniteten fra start – at de sociale patologier er en del af modernitetens strukturelle dna (Schiermer 2020: 2) – er opdelingen om ikke mindre væsentlig så i hvert fald ikke i centrum for undersøgelsen. Selvom senmoderne og tidligt moderne samfund ser væsensforskellige ud, følges her en kritisk opfattelse af moderniteten som havende iboende fremmedgørende elementer. Det senmoderne må betragtes som

³³ Som for eksempel poststrukturalistiske og -kolonialistiske analyser har vist, er der tydelige problemer ved at operere med en vestligt orienteret modernitetsforståelse; en sådan risikerer at udgrænse afvigelser fra dette teoretiske centrum som "tilbagestående eller underudviklede" (ibid. 147). Et andet eksempel er sociologiske analyser af globaliseringen. Disse betoner hvordan modernitetsopfattelser der tager udgangspunkt i nationalstaters integritet, undervurderer de globale processers indvirkning (ibid. 148).

en fase under moderniteten hvor de iboende modernitetstræk – ”dynamiseringen” (Rosa 2021: 356) – dog specielt siden 1990, har nået et hidtidigt højdepunkt.³⁴

Dynamisk stabilisering og udvidelse af rækkevidden

Hvordan definerer Rosa så moderniteten som socialformation? Svaret er kort og godt at dens centrale karakteristika kan samles i begrebet om dynamisk stabilisering (Rosa 2017, 2021). Ofte benytter Rosa blot begrebet *den sociale acceleration* mens han også indimellem kondenserer sin idé til en enkelt sætning: ”kvantitativ forøgelse pr. tidsenhed” (Rosa 2021: 462-463). Generelt kan begrebet om dynamisk stabilisering anskues som en udvidelse af Rosas tidligere begreb om acceleration som han har udfoldet i tidligere værker (Rosa 2003, 2014). Men som han skriver i *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*, ”privilegerer” de tidligere begreber der lægger vægt på accelerationsmomentet, ”tidsdimensionen” over de to andre dimensioner, og derfor er den dynamiske stabilisering ifølge ham et mere retvisende begreb (Rosa 2021: 464). Dette begreb benyttes her.

Rosa definerer den dynamiske stabilisering som følger: ”Den moderne socialformation er strukturelt kendetegnet ved, at den kun lader sig stabilisere dynamisk, mens dens kulturelle program sigter mod en systematisk udvidelse af den individuelle og kulturelle verdensrækkevidde” (Rosa 2021: 355). Det modernes socialformation kan således beskrives som havende blot ”ét strukturelt og ét komplementært kulturelt kendetegn” (ibid.). Ifølge Rosa er det faktisk mere præcist at sige at et samfund kun kan kaldes moderne ”når det (overhovedet) kun formår at stabilisere sig dynamisk, når det altså er systematisk henvist på vækst, innovationsfortættelse og acceleration for at opretholde og reproducere sin struktur” (ibid. 463). Begrebet om dynamisk stabilisering kan i den forstand betragtes som Rosas svar på sociologitraditionens grundspørgsmål om hvad der kendetegner moderne samfund (ibid.). I en enkelt sætning kan begrebet opsummeres til ”opretholdelse-af-status-quo gennem forøgelse” (ibid. 465).

En første ting der springer i øjnene ved begrebet, er den sproglige spænding mellem ordene dynamik og stabilitet. At noget kun kan stabiliseres ved at være dynamisk, altså kun kan holdes i ro ved at sættes i bevægelse eller kun kan forblive det samme ved at ændre sig, indskriver med al tydelighed begrebet om dynamisk stabilisering i den dialektiske tradition. Det kan lyde som en selvmodsigelse,

³⁴ Selvom blot betegner det senmoderne som ”en ny fase inden for det moderne” (den fase hvor den sociale acceleration når et ”intragenerativt tempo”), påpeger han alligevel kort efter at man i denne periode, omtrent fra 1990 til nu, har set ”et enormt løft i dynamiseringen” (Rosa 2021: 356). Så til trods for at Rosas distinktion synes fornuftig, er det stadig vigtigt at påpege at de i moderniteten indlejrede accelerations- og vækstimperativer i de sidste godt 30 år har nået et højdepunkt.

men i denne modsigelse kan den sproglige nøgle til hans modernitetskritik identificeres. Accepterer man Rosas analyse af moderne samfunds underliggende logik, at de kun formår at stabilisere sig dynamisk – kun formår at forblive de samme ved at forøge sig – er der netop noget grundlæggende ulogisk og inkonsistent ved denne. Som jeg med henvisning til begrebet immanent kritik tidligere bemærkede, er denne kritikform netop kendetegnet ved at rette opmærksomheden mod ”ulogiske og inkonsistente måder at ræsonnere på” (Willig 2013: 18-19). Dynamisk stabilisering er først og fremmest et begreb der i tråd med den kritiske traditions *raison d'être* afdækker en undertrykkende samfundsstruktur.

Moderne samfund drives frem af en modsætningsfyldt logik. De kan kun bevare deres strukturelle og kulturelle integritet ved en ”systematisk forøgelse” af de tre aspekter (økonomisk) vækst, acceleration og innovation (Rosa 2021: 465). Men hvad er det præcis der forbliver det samme og hvad ændrer sig – hvad ”bliver stabiliseret, og hvad forøget”? (ibid.). Her henviser Rosa til tre niveauer af det modernes socialformation. Det første er ”den grundlæggende institutionelle orden”, under hvilken han indbefatter ”den konkurrencekapitalistiske markedsøkonomi, det politiske demokrati, socialstatsregimet, men også videnskabs- og uddannelsessystemet” (ibid.). På dette niveau bliver det ifølge Rosa tydeligt hvordan forøgelseslogikken har sat sig igennem som altoverskyggende modus. Det kan for eksempel illustreres ved hvor meget samfundets bærende institutioner kommer under pres ”når eksempelvis væksten udebliver i længere tid” (ibid.).

Dernæst strukturerer den dynamiske logik også samfundets socioøkonomiske sammensætning. Forøgelseslogikken er repræsenteret i idéen om ressourceforøgelse som eneste mulighed for social opstigning, med andre ord i samfundsmæssige klasser. Denne ressourcebetragtning er Rosa som nævnt generelt skeptisk over for fordi den selvom den angår et så vigtigt emne som ulighed, stadig er underkastet forøgelsens og verdensrækkeviddeudvidelsens logik (Rosa 2021: 35). Det tredje og sidste niveau angår den dynamiske stabilisering som suverænt og ordnende princip for det sociale. Den dynamiske stabilisering er selve ”*operationslogikken* i den sociale akkumulation og allokation” (ibid. 466). Ikke bare opretholdes den institutionelle og socioøkonomiske stabilitet ved forøgelse, den forøgelseslogik der præger disse to niveauer, kan *selv* kun opretholdes dynamisk. Forøgelsen kan på paradoksalt vis kun stabiliseres ved mere forøgelse.

At denne logik om dynamisk stabilisering slår igennem som centralt karakteristikum for moderne samfund, efterlader ifølge Rosa subjekterne i disse samfund i en trøstesløs situation. For uanset hvor succesrige og effektive subjekter ét år har været på tværs af forskellige samfundssfærer; uanset hvor

meget de har formået at få økonomien til at vokse, hvor meget mere innovative de har været og hvor meget de har effektiviseret produktion, "må vi næste år blive endnu hurtigere, mere effektive, mere innovative og bedre for at holde vores plads i verden – og i det efterfølgende år sættes barren nok et stykke højere" (Rosa 2021: 466). Et givent års er proportional med "fremtidens forøgelsestvang" – jo mere vækst og forøgelse i år, jo sværere bliver det næste år at overgå det foregående år og "derved så vidt muligt opretholde forøgelsesraterne" (ibid.). Også næste år vil den altoverskyggende logik atter være forøgelse og udvidelse af verdensrækkevidden.

Så længe den dynamiske stabilisering råder, befinder vi os i en evig "eskalationscirkel" (Rosa 2021: 466). Dette års succes er aldrig nok. Denne "eskalationslogik" efterlader subjekterne i en position hvor de anstrengelser de gør sig i dag, "ingen varig lettelse" giver i morgen (ibid.). Tværtimod bevirker ét års anstrengelser at det næste års vil blive endnu vanskeligere. Med andre ord: Jo mere moderne subjekter anstrenger sig, jo mere kan de se frem til at skulle anstrenge sig i fremtiden. Og pudsigt nok, bemærker Rosa, har denne dynamiseringslogik, i modsætning til hvad moderniteten som 'projekt' lovede af fremskridt og frihed og brud med traditionens snærende bånd, fået karakter af "strukturel tvang" (ibid. 463).

At forøgelsens modus er blevet den eneste måde hvorpå moderne samfund kan opretholde deres centrale institutioner som den kapitalistiske markedsøkonomi, den "demokratisk-repræsentative organisation af politikken", en forskningsorienteret videnskab, velfærdens socialstatslige organisering med videre (Rosa 2021: 355), giver Rosa også en forklaring på. Han henviser til at overgangen til moderniteten bevirkede et skifte fra en i højere grad "reproduktionsorienteret", "mimetisk" og "behovsdækkende" modus til den nuværende dynamiske modus (ibid. 467). Det skal ikke forstås sådan at førmoderne samfund ikke var (eller er)³⁵ foranderlige eller volatile. Det institutionelle reaktionsmønster var blot nærmere reaktivt end dynamisk. De institutionelle forandringer der indtraf i førmoderne samfund, skete i højere grad "som reaktion på forandringer eller udfordringer i omverdenen" (ibid. 467).

Dette skifte illustrerer Rosa gennem analysen af tre samfundssfærer, henholdsvis økonomi, videnskab og politik. Hvad angår økonomi henviser han til overgangen fra en bytteorienteret økonomi til en profitorienteret, fra "behovsdækkende økonomier til kapitalistiske" (Rosa 2021: 468). Fra at være

³⁵ Rosas modernitetsdefinition er formuleret så bredt at den ikke skelner skarpt ad en historisk akse; således kan et nutidigt samfund godt have førmoderne træk, mens førmoderne samfund også kan have moderne træk (Rosa 2021: 465).

bytteorienteret – udtrykt ved formlen V-P-V (vare for vare) (ibid.) – gik økonomien til at være profitorienteret – udtrykt ved formlen P-V-P' (kapital investeret i en vare med forøgelse af det investerede for øje) (ibid. 467). Sidstnævnte formel afspejler at kapitalistisk økonomisk aktivitet tenderer mod forøgelsen som princip. Det var netop de samfundsmæssige og individuelle konsekvenser af dette skifte i den økonomiske struktur som Marx' sociologiske teori havde en udtalt sensibilitet for (Jacobsen 2017: 57-67).

Desuden bemærker Rosa at det var med afsæt i dette skifte til en profit-, konkurrence- og forøgelsesorienteret kapitalistisk orienteret økonomi at accelerationen og den tekniske og sociale forøgelsesmodus blev grundlagt (Rosa 2021: 468). Det er altså i høj grad overgangen til den kapitalistiske organisering af økonomien der både grundlægger den saglige (økonomisk), tidslige (acceleration) og innovative forøgelsestvang i moderne samfund (ibid. 464, 468). Denne dynamiske logik har også indtaget den moderne videnskab. I modsætning til tidligere tiders videnskabsforståelse er denne præget af et dynamisk samspil mellem "*falsifikationsbestræbelsen*" og "*nyopdagelserne*" (ibid. 469). Som Weber i sine overvejelser om videnskaben i essayet "Videnskab som levevej" pointerer, er den moderne videnskab uvægerligt bundet sammen med "*fremskridtsprocessen*", og de vigtigste principper er forældelse og forandring: "inden for videnskaben véd enhver af os, at det som han har udrettet, vil være forældet om 10, 20 eller 50 år. Det er det videnskabelige arbejdes skæbne – ja: det er dets *mening*" (Weber 2022: 192). I moderniteten er viden ikke længere noget der skal overleveres til næste generation "så rent som muligt" (Rosa 2021: 469), men en dynamisk størrelse i konstant forandring. Fordi verden i den moderne videnskabs modus "fremtræder og møder [sic.]³⁶ som noget, der ikke vides, men principielt, i sine bestanddele, med den tingsliggørende og objektiverende erkendelses metoder kan vides eller udforsket", kan den moderne videnskabs *raison d'être* bestemmes som udvidelsen af den "videnskabeligt-tekniske verdensrækkevidde" (ibid.).³⁷

Slutteligt kan også moderne politik siges at være underlagt dynamiseringen. De fleste demokratisk valgte regeringer udskiftes med jævne mellemrum (ofte fire eller fem år). Således, siger Rosa, opretholdes den politiske stabilitet af en "viden om enhver regeringsmagts begrænsethed" (Rosa 2021: 470). Desuden er den politiske arena også præget af konkurrence mellem partier og kandidater. Dette fordrer "konstant *forøgelses- og overbudsløfter*" blandt de politiske aktører (ibid.), og igen bevirker at

³⁶ Mulig oversættelsesfejl – i hvert fald ville det give bedre mening med 'mødes' eller 'møder os'.

³⁷ At være kritisk over for denne udvikling ligger til den kritiske skole, som jeg bemærkede med henvisning til Horkheimer & Adornos kritik af oplysningsidealet (Horkheimer & Adorno 2004).

politikens kvalitet måles på graden af forøgelse; for eksempel af "økonomisk vækst, arbejdspladser, luftkvaliteten, sikkerhed, pensionen, antal studerende osv." (ibid. 470-471). Hvor det politiske tidligere opererede i en mere stabil og af gud eller naturen givet social orden, opererer moderne politik i en "*kontingent, men gestaltbar*" social verden (ibid. 471). Det skal som jeg læser det, ikke forstås sådan at Rosa ønsker sig tilbage til en førdemokratisk, feudal orden der må siges at have helt andre (og vil mange nok mene) mere alvorlige etiske og moralske problemer indbygget i sig, men nærmere som en pointering af at dynamiseringen som institutionel reproduktionslogik også påvirker det politiske system.

Skiftet fra en behovsorienteret, statisk og reaktiv social orden mod en dynamisk efterlader ifølge Rosa moderne individer i en ny eksistentiel position. Som han ser det er "moderne og [...] senmoderne subjekter stillet i en *dynamisk* verden, der forandrer sig med stor hastighed", og derfor har disse subjekter "dynamiseret sig selv" (Rosa 2021: 475).³⁸ Dette er selvfølgelig relevant for en undersøgelse af angst der som denne, udover de strukturelle, også har undersøgt de grundlæggende dimensioner af angstfænomenet ved hjælp af Rosas idé om angst og begær som elementære verdensrelationsformer. Opretholdelsen af samfundets institutioner hviler ifølge Rosa på subjekternes evne til forøgelsesorienteret forandring. Her er vi netop fremme ved den dynamiske stabiliserings sammenhæng med angstfænomenet. Det skal jeg derfor kigge nærmere på i det følgende afsnit.

Angst og dynamisk stabilisering

Som vi har set af ovenstående, slår den dynamiske stabilisering ifølge Hartmut Rosa igennem som altoverskyggende institutionel logik i moderne samfund, på strukturelt såvel som på individuelt niveau. Den centrale drivkraft for moderne samfund er beherskelse af verden og udvidelse og forøgelse af verdensrækkevidden. For at forstå hvordan den dynamiske stabilisering relaterer sig til angst, kan vi genkalde os de øvrige begreber jeg oven for har beskrevet, navnlig resonans, fremmedgørelse, angst og begær. Ifølge Rosa kan vi nemlig fortolke angst som angsten for at blive fremmedgjort fra verden, mens begæret betegner subjekters begær efter og grundlæggende trang til resonans, med andre ord begæret efter et svarende og ikke beherskelsesorienteret, tingsliggjort forhold til verden. Den dynamiske stabiliseringsmodus er orienteret mod beherskelse og forøgelse på tværs af alle samfundssfærer. Derfor er der hvis man køber ind på Rosas idé om dynamisk stabilisering, indlejret i moderne samfund *netop*

³⁸ Se i den forbindelse Rosas analyse af moderne subjekters forhold til kroppen som ressource (Rosa 2021: 112-127).

en strukturel kilde til angst for subjekter. Den dynamiske stabilisering som underliggende strukturel logik skaber samfundsmæssig grobund for subjekters angst.

Rosa pointerer at vi må forstå nutidens subjekters verdensforhold i lyset af den dynamiske stabiliserings forøgelsestvang, og at denne institutionelle logik altid " ledsages [...] af en altid tilbagevendende, lige så persistent som pervasiv grundangst" (Rosa 2021: 357). Her er det igen tydeligt at Rosa, som jeg tidligere har nævnt, anser sociale patologier for at være *indbygget* i den moderne socialformation (Schiermer 2020: 2). Angsten er lige så vedvarende og ihærdig som den er gennemtrængende,³⁹ så længe den institutionelle struktur er baseret på imperativet om udvidelse af verdensrækkevidden. Der er ganske enkelt noget i den logik hvormed moderne samfund drives frem og vedligeholdes, der skaber gunstige vilkår for angsten – og som tilsvarende skaber ugunstige vilkår for "resonanskvaliteten af verdensforholdene" (Rosa 2021: 357). Der er derfor i Rosas forståelse tale om en for moderne samfund medfødt *grundangst* der udspringer af den dynamiske stabiliserings logik hvormed de konstitueres og vedligeholdes, og som farver subjekternes verdensforhold, og leder dem i retning af en fremmedgjort verdensrelation.

Grundangsten i moderniteten er at fortolke som en angst for at blive fremmedgjort fra en verden der i stigende grad er underlagt udvidelsens, beherskelsens og tilegnelsens modus. Subjekters verdensforhold undergår i moderne samfund en ændring der går mod en "voksende *fremmedgørelse*, dvs. til en indre relationsløshedens relation" (Rosa 2021: 357). Moderne subjekters angst er i sociologisk forstand at fortolke som frygten for at forøgelsesimperativet i sidste ende skal føre til "verdens endegyldige og uigenkaldelige *forstummen*" (ibid.). Den strukturelle dimension af Rosas angstbegreb kan dermed udlægges som at den dynamiske stabilisering som altoverskyggende institutionel logik kraftigt forstyrrer og forringer muligheden for et resonant verdensforhold der, som vi husker fra tidligere, netop beror på at verden beholder et element af utilgængelighed.

De sociologiteoretiske begrundelser for de antagelser Rosa har om fremmedgørelsen og dermed angstens sammenhæng med moderne samfunds institutionelle struktur, udfolder han i en ekstensiv analyse i kapitlet "Det moderne som historien om en resonanskatastrofe" (Rosa 2021: 354-412). Her rekonstruerer han en lang række centrale kritiske teoretikeres fremmedgørelsesbegreber – som blandt andre Marx, Weber, Simmel, Lukács, Benjamin, Honneth og Habermas – og samlæser dem med sit eget (og foretager en tilsvarende fortolkning og samlæsning for fremmedgørelsesbegrebets modpol

³⁹ Uddybende oversættelse af fremmedordene persistent og pervasiv.

resonans).⁴⁰ Når eksempelvis Weber bemærker at det centrale træk ved den moderne socialformation er en altomfattende "rationaliseringstendens" og en deraf følgende affortryllelse (Jacobsen 2017c: 88), kan denne tendens i resonansterminologien ifølge Rosa oversættes til at det gælder om at gøre verden mest mulig "beregnelig og beherskbar, forståelig, kalkulerbar og dermed *tilgængelig*" (Rosa 2021: 377).⁴¹ Og når Simmel med sit blaserthedsbegreb beskriver måden hvorpå subjekter forholder sig til, eller måske rettere beskytter sig imod, storbyen – der på mange måder kan betragtes som den arkitektoniske, "fysiske manifestation" af det moderne samfund som projekt (Jacobsen 2017c: 102) – oversætter Rosa dette til at Simmel var opmærksom på kvaliteten af subjekters verdensrelationer (Rosa 2021: 383). Storbyens karakter er i Simmels optik "beregrende, kalkulerende" og følelseskold (Jacobsen 2017c: 104). En sådan beskaffenhed af verden ledte i Rosas optik til at subjekterne måtte indtage en permanent tilstand af "delvist indifferent, delvist repulsiv relationsmodus" på bekostning af en "modus af disponerende resonans" (Rosa 2021: 385).

Hvis vi tænker tilbage på Rosas model for angstens grundlæggende relationsformer, dens individuelt-relationelle udtryk, kan vi se hvordan moderne samfunds strukturelle udformning, den sociale *verdens* udformning, strukturerer angstformerne. En komplet tingsliggjort verden, i teoritraditionen fra eksempelvis Marx og Lukács, resulterer i en subjektiv erfaring af en stiv verden, mens den komplette normløshed, i traditionen fra Durkheim, kan resultere i erfaringen af en konturløs verden (Rosa 2021: 133). Den verden der møder subjekterne, kan vise sig som uigennemtrængeligt forhærdet og stum eller patologisk udflydende. Karakteren af erfaringen af verdens beskaffenhed er når man følger Rosas begreber, det der former subjekternes relationelle angst.

Hønen eller ægget: Hvad er den centrale patologi?

Som tidligere nævnt er Rosas udgangspunkt altovervejende fænomenologisk. Han påpeger flere gange subjektets og verdens grundlæggende intime relation og sammenknytning. Subjekter er altid allerede "stillet i en verden [...] der angår dem" (Rosa 2021: 128). Den første erfaring for mennesker er at "noget

⁴⁰ Herudover bruger Rosa også en del tid på at genfortolke moderne litteratur og musik i et fremmedgørelsesperspektiv, og han inddrager også andre teoretikere fra for eksempel filosofien og den politiske videnskab (Schiller, Schopenhauer, Nietzsche, Kierkegaard, Sartre mfl.) (Rosa 2021: 358-370). Selvom jeg ikke skal gå nærmere ind i disse overvejelser om fremmedgørelsens helt centrale placering i "modernitetens filosofiske og kunstneriske selvrefleksion" (ibid. 357-358), er det med tanke på pointeringen af at den dynamiske stabilisering også kan aflæses kulturelt, en interessant pointe at det dominerende princip i den moderne kulturelle produktion kongenialt med det modernes strukturelle dialektiske princip er "jagten på resonans og angsten for tabet af den" (ibid. 358).

⁴¹ Bemærkningen baserer sig på et centralt citat fra essayet "Videnskab som levevej". Se Weber 2022: 193.

er der, noget er nærværende” (ibid. 45). Verden går forud for subjekterne. Derfor er det måske mest præcist at sige at verden til enhver tid er medskaber af den individuelle angst hos subjekterne. Dette må regnes for en dybt sociologisk indsigt eller indvending imod angsten som rent subjektiv følelse. Det er efter min opfattelse her den sociologiske teori har en åbenlys berettigelse i den teoretiske udforskning af angstfænomenet. En berettigelse der ikke svækkes af alvorligheden af både de bekymrende tendenser til stigende individuelt ubehag og psykisk lidelse (Jacobsen & Nørup 2018; Katznelson et al. 2021; BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023), men også kriser i vestlige samfunds institutioner, og måske mest presserende klimaforandringernes illustration af en planetarisk krise (Rosa 2021: 487; Rebughini 2021: 564-565).

Hvordan den sociale verdens udformning påvirker individernes udfoldelsesmuligheder, er helt centralt for Rosas angstbegreb. Hvis vi skal placere Rosas begreb i relation til den øvrige forskning, er der oplagte ligheder med patologiforskningen. Der kan ikke være tvivl om at han anser den dynamiske stabilisering for den altoverskyggende sociale patologi i moderniteten. Man kunne dog også fra et følelssociologisk perspektiv anskue *angsten* som (sen)modernitetens altoverskyggende patologi. Problemet, eller patologien, opstår selvklart når samfundets krav internaliseres på en måde der ikke stemmer overens med subjekternes reelle følelsesmæssige og eksistentielle behov. Det handler kort sagt om forholdet mellem individuel og social patologi (Willig & Østergaard 2005: 7). Når Rosa iagttager en institutionel forøgelses- og udvidelsestvang på tværs af snart sagt alle samfundsmæssige sfærer i nutidens vestlige samfund, er det en fortolkning af de sociale rammer som samfundet sætter for individer, og ikke mindst for deres følelsesliv. Hans pointe er at angst og fremmedgørelse er følelsesmæssige følgesvende til den dynamiske stabilisering, hvilket i lyset af Rosas samfundsanalyse og -kritik giver en plausibel strukturel forklaring på angstfænomenets præsent fremtræden i disse år.

Med inspiration fra Willig & Petersen (2005), kan man, hvis man i overordnede træk godtager Rosas analyse, anskue angst som en nødvendig funktionspatologi under den dynamiske stabiliserings logikker (Willig & Petersen 2005: 143ff.). Willig & Petersen anskuer depression som en funktionspatologi, forstået på den måde at den er en reaktion på samfundets uhensigtsmæssige normer. Depressionen (eller andre følelsesmæssigt baserede patologier) bliver en ”distinkt mental tilstand, der ikke korresponderer med samfundets funktionsbehov” (ibid. 144). Fra en kritisk sociologisk vinkel kan angst på lignende vis i lyset af den dynamiske stabilisering anskues som en reaktion på et samfund ude af trit med individernes funktionsbehov. Imperativet om forøgelse af verdensrækkevidden efterlader moderne subjekter med en erfaring af en dynamisk verden i konstant bevægelse og forandring, hvilket

har ført til at subjekter dynamiserer sig selv og deres egne kroppe (Rosa 2021: 475). De overlades til selvkritik frem for at rette kritikken mod samfundet (Willig 2013). I Rosas forståelse er det netop den dynamiske stabilisering der hæmmer resonansforholdene, og dermed via den strukturelle logiks fremmedgørelse øger grobunden for angsten.

Med kapitlet hvori Rosa samlæser sine begreber med den tidligere kritiske begreber, får han etableret en kobling til fremmedgørelsesbegrebets udformning gennem teoriehistorien. For dette projekts ærinde om at bidrage til et sociologisk angstbegreb i nutidig kontekst, er dette også relevant. Hvis vi tager hans pointering af angstens sammenhæng med fremmedgørelsen – der igen hænger sammen med dynamisk stabilisering som modernitetens institutionelle reproduktionslogik – alvorligt, er angst som fænomen helt intimt forbundet med den moderne socialformation tilbage gennem historien. De sociologiske teorier der påpeger fremmedgørelsen som helt central følelse for subjekters møde med modernitetens samfundsstrukturer, har, hvis vi anskuer det fra Rosas teoretiske udgangspunkt, uvægerligt også sagt noget om angstens sammenhæng med strukturerne i moderne samfund. At det 20. århundrede sommetider betegnes som angstens århundrede, lader til her at få sociologisk-teoriehistorisk opbakning (May 1977; Horwitz 2013; Rebughini 2021: 564; Rosa 2021: 370ff.).

Dette åbner for en potentiel angstteoretisk samtale med centrale sociologiske teoretikere og deres begreber og patologier; eksempelvis nogle af dem jeg allerede har nævnt i denne tekst, navnlig Marx' kapitalismekritik, Durkheims anomi, Simmels blaserthed, Webers affortryllelse og Horkheimer & Adornos kritik af oplysningsidealet etc. Tager vi fremmedgørelsens sammenhæng med moderne samfunds indretning alvorligt, kan disse klassiske sociologiske begreber også fortælle noget om samfundsindretningens betydning for følelseslivet, for angsten. Som det allerede til overflod er vist i eksempelvis antologien *Følelsernes sociologi*, er det helt igennem muligt at fortolke klassiske sociologiske begreber i lyset af almenmenneskelige følelsesudtryk (Bo & Jacobsen 2017, red.). Dog er det også tydeligt at et sociologisk blik på angsten er underprioriteret i disse sammenhænge (Jacobsen 2017: 332; Sørensen 2015). Det synes så meget desto mere relevant at undersøge angsten i dette følelssociologiske lys når vi i disse år taler så meget om angst som en del af en større mistrivseldebat.

Opsamling, kritik og diskussion af Rosas angstbegreber og generelle tilgang

Hvis vi skal prøve at opsummere hvordan et kritisk angstbegreb inspireret af Rosa skal se ud, hvordan gør vi så det? Jeg vil forsøgsvis foreslå at det i sin korteste udformning kan formuleres sådan at *angst i sociologisk forstand er det subjektivt-individuelle følelsesudtryk for det ubehag og den fremmedgørelse individer erfarer i mødet med den dynamiske stabiliserings problematiske samfundsmæssige reproduktionslogik og overordnede institutionel struktur*. Disse problematiske strukturelle forhold kan for Rosa samles i begrebet om den dynamiske stabilisering. Men som jeg har foreslået oven for, åbner koblingen af fremmedgørelsesbegrebet med angstbegrebet en mulighed for at man kan genfortolke centrale sociologiske teoretikers fremmedgørelsesbegreber i nær forbindelse med den her foreslåede forståelse af angst.

For et kritisk sociologisk angstbegreb er det afgørende at forstå at fokus bør ligge på de patologiske logikker i *samfundet* der strukturerer mulighederne for subjekternes udfoldelse – eller med Rosas begreber: strukturerer deres muligheder for resonans med verden. Angst er et komplekst fænomen som er svært at indfange med simple begreber, og derfor er det nyttigt at operere med et smidigt begreb som Rosas, der veksler mellem to dimensioner, mellem angst og begær som subjektets primære relationsformer, henholdsvis angst som angsten for fremmedgørelse i mødet med den dynamiske stabiliserings logikker og begæret efter resonans med verden. På den måde holdes begrebet åbent for tværfaglige indsigter fra discipliner som filosofien og psykologien, mens hovedvægten placeres på den sociale verdens betydning for angstfølelsens udtryk.

Der er en fare for at undersøgelser af angst enten bliver overladt til strengt subjektivt orienterede teorier (der ofte formuleres af humanvidenskaberne) eller også de strengt strukturelle (som for eksempel den samfundsfagligt baserede forskning i sociale patologier er garant for). Med Rosas begreb bliver det muligt at operere med begge niveauer, og i tillæg hertil tilbyder hans resonansbegreb en konstruktiv, normativ dimension til begrebsapparatet. Resonansbegrebet kan netop danne normativt udgangspunkt for en diskussion af hvordan samfundet kan forbedres, og måske derved mindske udbredelsen af angst; eller i hvert fald gøre betingelserne for angst og fremmedgørelse ringere, og betingelserne for resonans bedre. Dette skal jeg udfolde et bud på i afsnittet om terapiniveauet.

Men Rosas begreber er ikke uden teoretiske og metodiske problemer, hvilket jeg allerede tog hul på diskussionen af i afsnittet om angst og begær. Rosa åbner sig med sin kategoriske afstandtagen fra ressourceperspektivet efter min opfattelse for en kritik af hvad nogle, herunder undertegnede, vil

opfatte som en utilstrækkelig forståelse af den sociale uligheds betydning for individers livsmuligheder. I hans idé om angst og begær som de to grundlæggende relationsformer for subjekter kommer det særligt til udtryk ved at han underprioriterer de yderst varierende materielle betingelser med hvilke subjekter er 'stillet-i-verden'. Det skal ikke forstås sådan at jeg forfægter det synspunkt at man ikke kan være følelsesmæssig afstemt efter en opvækst med få socioøkonomiske og sociokulturelle ressourcer og omvendt kun kan opnå resonans hvor der er overflod af disse. Rosa har nemlig ret i at det ikke *alene* er ressourcer der afgør om man får et godt liv, ligesom han også pointerer at der må være et *minimum* af ressourcer for at selvbestemmelse og dermed resonansprægede verdensforhold kan indtræffe (Rosa 2021: 136). Det er en vigtig (kapitalismekritisk) pointe at konsum og forbrug, at akkumulationen af ting, ikke er en fuldgældig erstatning for resonante verdensforhold, men nærmere en mimetisk erstatningspraksis, der samtidig altid udtrykker et latent "*relationsbegær*" (ibid.).

Det forekommer mig alligevel at han underprioriterer den materielt-økonomiske dimension i nogen grad. Når Rosa inddrager Banduras self-efficacy-begreb, underprioriterer han forskelligartetheden af subjekters *psykologisk-omsorgsmæssige og socioøkonomiske betingelser* for at udvikle denne tiltro til egen formåen. Hermed overser han hvordan de sociale vilkår for at udvikle fx self-efficacy, har en afgørende betydning, også for etableringen af følelseslivet. I forhold til den subjektiv-individuelle dimension af angstbegrebet har jeg foreslået at dette blandt andet udbedres ved at Rosas begreb suppleres med Giddens' psykoanalytisk funderede begreb om ontologisk sikkerhed (Giddens 2002). Så selvom jeg ovenfor i kortest mulig form definerer et sociologisk angstbegreb som *det subjektiv-individuelle følelsesudtryk for det ubehag og den fremmedgørelse individer erfarer i mødet med den dynamiske stabiliserings problematiske samfundsmæssige reproduktionslogik og overordnede institutionel struktur*, må denne overordnede formulering, hvis man som tværfagligt orienteret sociologisk betragter vil sige noget om de psykologiske betingelser for individers udvikling af angst, suppleres med et begreb om ontologisk sikkerhed. Angst kan derfor defineres som *det af de psykologisk-ontologiske og materielle betingelser afhængige subjektiv-individuelle følelsesudtryk for det ubehag og den fremmedgørelse individer erfarer i mødet med den dynamiske stabilisering som overordnet samfundsmæssig reproduktionslogik og institutionel struktur*.

Selvom gode ressourcer ikke nødvendigvis er en vaccination mod angst, for nu at bruge Giddens' udtryk (Giddens 2002: 54), synes det med den viden der foreligger om den sociale arvs betydning for børns livschancer (se fx: Görlich et al. 2019; Ringsmose 2019; Katznelson et al. 2021), nødvendigt at indtænke de socioøkonomiske betingelser for en tryk opvækst i formuleringen af et sociologisk angstbegreb. Med udgangspunkt i en dansk og nordisk kontekst har Katznelson et al. (2021) vist at

ressourcer og social ulighed er en væsentlig faktor for om man trives. De pointerer at ”unge med svagere socioøkonomiske ressourcer har større risiko for at udvikle svær psykisk mistrivsel end unge med stærkere socioøkonomiske baggrunde” (i øvrigt med henvisning til øvrig forskning der finder samme tendens) (Katznelson et al. 2021: 85).⁴² Det er det de kalder en klassisk udsathed (ibid.). I tillæg til den klassiske udsathed er fremvokset det de kalder en ny udsathed der kan iagttages på tværs af ungegruppen, socioøkonomisk herkomst desuagtet (Katznelson et al. 2021: 85-86). Der er sket en ”demokratisering” af udsathedens som de rammende formulerer det (ibid. 85). Den skelnen kan være informativ i spørgsmålet om ressourcers fortsatte betydning for individers muligheder for positiv livsudfoldelse, i Rosas terminologi: for fraværet af angst og nærværet af resonans. Rosa underprioriterer efter min opfattelse i nogen grad den klassiske udsathedsfaktorer i sin analyse.

En kritik af Rosas teori kan tage udgangspunkt i hans generelle afstand fra ressourceulighed rent generelt. Men der er også et argument for at sige at han specifikt tillægger *økonomisk* ulighed for lidt vægt. Med tanke på den klare afstand Rosa tager fra ressourceuligheden hele *Resonans*-bogen igennem, er det faktisk påfaldende hvor central en placering kritikken af den kapitalistiske økonomis virkemåde samtidig har i de teoretiske overvejelser i *Resonans*-bogen, blandt andet i form af inddragelse af Marx’ og Webers teorier (Se fx Rosa 2021: 271, 370-374, 380, 467-468). Når nu Rosa selv i sit afsnit om overgangen til den dynamiske stabilisering i forskellige samfundssfærer tager *udgangspunkt* i overgangen til den kapitalistiske markedsøkonomi (Rosa 2021: 467-475), og han samtidig i udstrakt grad inddrager Marx’ idéer i sin påpegning af det moderne samfunds historie som en ”resonanskatastrofe” (ibid. 370-374), kunne man spørge om det ikke var oplagt at tilkende den økonomiske ulighed mere opmærksomhed i samfundsanalysen. En marxistisk inspireret indvending kunne lyde, om det i virkeligheden ikke primært er kapitalismen der skaber angst og forværrer resonansforholdene (Duhm 1977).⁴³ Et eksempel der i dansk kontekst kan illustrere vigtigheden af en sådan økonomisk-materiel

⁴² Forfatterne finder at gruppen med de største trivselsproblemer, gruppen med ”komplekse udfordringer” som de kalder den, er også den gruppe der procentuelt omfatter den største del af ”unge fra lavindkomstfamilier (9 procent) og færrest unge fra højindkomstfamilier (5 procent) (Katznelson 2021 et al: 97).

⁴³ Et interessant nyere eksempel på en kapitalismekritisk teori der placerer kapitalismen i centrum for fremmedgørelsen, kan findes hos den marxistiske teoretiker Søren Mau. I *Stum tvang. En marxistisk undersøgelse af kapitalismens økonomiske magt* har Mau pudsigt nok, som titlen antyder, benyttet samme akustiske metaforik som Rosa. For Mau er det kapitalismen som økonomisk organisationsform der identificeres som den afgørende fremmedgørende faktor. Hans pointe er at dens forrang som økonomisk organisationsform sætter sig igennem og opretholdes gennem en magt der ikke ”umiddelbart er synlig eller hørbar som magt”, og som derfor fungerer som en stum tvang (Mau 2021: 17). Mens Rosa anser forøgelsens modus som dominerende på tværs af alle modernitetens samfundssfærer, og Mau mest fokuserer på de økonomiske forhold, er de i enige om at der er tale om en tvang hvormed modernitetens institutionelle forhold opretholdes (Mau 2021; Rosa 2021: 463ff.).

dimension, er den stigende formueulighed. Det er for nylig blevet offentliggjort at den rigeste procent af befolkningen ejer 25 procent af den samlede formue, mens de rigeste 10 procent ejer over halvdelen (Altinget 2023b; Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 2023).

Rosa er muligvis ikke så eksplicit kapitalismekritisk at han placerer sig i en ren marxistisk lejr. Hans samfundskritik er mere orienteret mod formuleringen af en samlet og grundlæggende social mekanisme der driver moderne samfund. Men man kan argumentere for at hans normative bud på et alternativ til denne modus af dynamisk stabilisering i praksis vil betyde en afskaffelse af kapitalismen som primær organisationsform. Han foreslår nemlig en basal grundindkomst finansieret af (global) formueomfordeling (Rosa 2021: 502-503). Mere om dette i afsnittet om terapiniveauet.

En mere generel potentiel kritik som Rosa med sine begreber åbner sig for, er en mainstreamvidenskabelig kritik af hans tværfagligt orienterede, kritiske og for nogle betragtere kontroversielle normative formulering af hvad der kendetegner det gode liv (Rosa 2021). Som en del af den kritiske tradition vil Rosas teori formentlig møde kritik for selve sine grundlæggende videnskabelige antagelser om videnskabsmandens rolle. Langt fra alle deler den kritiske teoris ontologiske og epistemiske antagelser om at subjekt-objekt-distinktionen er falsk, og at samfundsvidenskabeligt arbejde må tage udgangspunkt i normative forbedringer af samfundet (Sørensen 2012; Petersen 2022: 14). En sådan kritik kunne gå på at hans ærinde i *Resonans*-bogen i højere grad end at være sociologisk, er socialfilosofisk.

Muligvis vil også hans meget forskelligartede analysemateriale i *Resonans*-bogen falde nogle for brystet. Hvad har for eksempel Pink Floyds *The Wall* eller digtere som Rilke og Hölderlins værker at bidrage med i en sociologisk teori? For nogen vil det forekomme uortodokst, og måske endda have karakter af distraktioner fra mere traditionel argumentationsopbygning. I med at Rosas begreb om den dynamiske stabilisering også i vældig høj grad angår en kulturel dimension af den sociale verden, har det omvendte argument dog også en vis gyldighed (Rosa 2021: 355). Der er med andre ord også et argument for at mene at skulle sociologien *bør* analysere kulturelle produkter i relation til de forestillinger og normer der præger den sociale verden.

Slutteligt vil mange, Rosas kritiske udgangspunkt til trods, formentlig også finde hans resonansteori for optimistisk. Som mine kritikpunkter ovenfor illustrerer, gælder det i nogen grad også for min læsning af Rosa. Det gælder selvfølgelig særligt hans afstandtagen fra ressourcefordelingen i samfundet, hvilket ellers må betragtes som et kernelement i sociologisk teori. Teorien kan styrkes af tilføjelser og videreudviklinger der i en vis grad tager højde for den sociale ulighed, uden dermed

uforvarende at ændre teorien afgørende i retning af ressourceforøgelse og udvidelse og beherskelse af verden. Derimod vil kan man hævde at resonansteorien bør anerkendes for at vove sig ud i en for sociologien sjælden, men kærkommen normativt funderet formulering af det gode liv (selvom der vil være betragtere der mener det modsatte). Et sådant vovestykke tager et opgør med normativitetsforskrækkelsen i samfundsvidenskaberne (Willig & Østergaard 2005; Rosa 2021; Petersen 2022: 14).

Disse kritikpunkter til trods udgør Rosas kritik af resonansforholdene der følger af den dynamiske stabiliserings strukturelle logikker om forøgelse, beherskelse og udvidelse af verdensrækkevidden, et grundigt og omfattende bud på hvordan vi skal forstå nutidens angst. Med en udvidelse af begrebsapparatet kan det være yderst brugbart i undersøgelser af hvordan den samfundsmæssige angst og mistrivsel kan mindskes.⁴⁴ Dynamisk stabilisering kan bidrage til forklaringen af de strukturelle mekanismer der ligger til grund for angsten som sociologisk begreb. Kigger man politisk-normativt på det, er det ikke så få ændringer der skal til. Hvis resonansforholdene skal forbedres markant, skal der i Rosas forståelse markante strukturelle ændringer i samfundet til. Den dynamiske stabilisering er den centrale sociale patologi som må kureres, hvis den samfundsmæssige angst skal mindskes. I Rosas optik medfører det uundgåeligt et opgør med det modernes socialformation som sådan, men det er selvfølgelig muligt at indtænke den dynamiske stabilisering i undersøgelser der har en mindre radikal tilgang til ændringen af samfundets patologier.

Herudover må det tilføjes at jeg i dette speciale har valgt en meget specifik vinkel på angstfænomenet. Rosas tilgang er blot en af mange mulige i forhold til udformningen af et sociologisk angstbegreb, især hvis man finder min her postulerede sammenhæng mellem fremmedgørelsesbegrebet og angstbegrebet overbevisende. Rosas teori er i udgangspunktet udvalgt fordi det er den jeg finder mest overbevisende, og fordi hans teoriapparat muliggør et smidigt angstbegreb med både subjektiv-individuelle dimensioner og et strukturelt vokabularium i form af henholdsvis angst og begær som primære relationsformer og den dynamiske stabilisering som samlebegreb for moderne samfunds institutionelle reproduktionslogik som fremmedgørelses- og angstfremkaldende.

⁴⁴ Se Rosas eget svar på de kritikpunkter han selv forudså ville følge af hans analyse (Rosa 2021: 508ff.). Til dette må føjes at det selvfølgelig altid er nemmere at besvare spørgsmål man selv har udformet og stillet, men det til trods er afsnittet som jeg læser det, nærmere karakteriseret af konstruktivt oplæg til debat end rygdækning.

Terapiniveauet: Eksempler på resonansfremmende politik for et samfund med mindre angst

Det er ikke for meget at sige at Hartmut Rosa mener at nutidens samfund befinder sig i en omfattende eksistentiel krise. På et institutionelt niveau viser denne krise sig ved at den dynamiske stabiliserings "eskalerende forøgelseslogik støder på sine psykiske, politiske og planetariske grænser" (Rosa 2021: 487). Det samme gælder for moderne samfunds kulturelle beskaffenhed. Ligesom den dynamiske stabilisering har nået et højdepunkt institutionelt, viser denne krise sig også som en kulturel krise; nærmere bestemt som en "krise i resonansforholdene, som en strukturelt forårsaget verdensforstummen" (ibid.). I det følgende vil jeg derfor med afsæt i Rosas teori og idéer forsøge at skitsere forslag til resonansfremmende og dermed samtidig angst- og fremmedgørelsesreducerende samfundsmæssige ændringer.

Uddannelsesinstitutioner: Fra arbejdskraft-inkubatorer til angstfrie resonansrum

Som vi husker, er Rosas overordnede idé at moderne samfund kun kan reproducere og stabilisere sig selv dynamisk. Hans modsvar er at fremme resonansforholdene, dvs. at fremme mulighederne for at genuine, resonerende møder kan opstå mellem subjekt og verden. Resonansmuligheder kan ikke forøges via rationalisering, instrumentalisering, effektivisering og så videre. Et af de vigtigste skridt er at løsne kontrolmekanismer, så der bliver mere plads til det ukontrollerbare. Det ukontrollerbare er netop en af forudsætningerne for resonans (Rosa 2020). Det synes som nævnt at forholde sig omvendt – jo hårdere og dybere ens søgen efter resonans bliver, jo mere modsætter resonansens opståen sig. Begreber som målstyring og konkurrenceorientering nævnes ofte i uddannelsesdebatter. Samtidig har jeg tidligere i teksten bemærket at det er blandt unge mennesker at udbredelsen af angst er størst og tilmed er i vækst (Jensen et al. 2022; BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023). Uddannelsessystemet er derfor et oplagt politisk område at rette blikket mod. Jeg fokuserer i det følgende på folkeskolen.

Det er svært at man de sidste 30 år i det danske uddannelsessystem gradvist er sket en forskydning imod en større grad af rationalisering, målstyring og instrumentalisering af dannelsesarbejdet (Pedersen 2011: 12). Et hyppigt anvendt begreb der kan beskrive baggrunden for denne udvikling, er Ove Kaj Pedersens konkurrencestatsbegreb (Pedersen 2011). Pedersen pointerer med sit indflydelsesrige begreb at vi er gået fra en velfærdsstat til en konkurrencestat. Dette har også påvirket uddannelsesinstitutionerne. Deres formål er nu i høj grad at *uddanne* elever og udstyre dem med kompetencer rettet mod en fremtid på det globalt konkurrenceudsatte arbejdsmarked frem for at *danne* elevernes personlighed med vægt på "kulturelle, moralske og åndelige værdier (ibid. 11, 15). Med de

nye formålsparagraffer fra 2006 (folkeskolen) og 2007 (gymnasiet), blev uddannelsesinstitutionernes *raison d'être* ændret, og med det skete et skifte i "det officielle menneskesyn". Hvor det da samfundet kunne betragtes som en velfærdsstat, gjaldt om at *danne* individet til en "*essentiel person*", gælder det i konkurrencestaten om at *uddanne* individer til en "*opportunistisk person*" (ibid.).

Tager man Pedersens analyse for pålydende, er det tydeligt at vilkårene i uddannelsessystemet er ændret. En markant (og omstridt) politisk reform kan illustrere det yderligere. I 2013 blev Folkeskolereformen vedtaget. Håbet var blandt meget andet at hæve folkeskoleelevernes dansk-, matematik- og naturfagsfærdigheder fra et niveau omkring gennemsnittet i OECD (Børne- og Undervisningsministeriet 2013). Reformen resulterede blandt andet i længere skoledage for børn og i fastsatte arbejdstider for lærerne. Da redegørelsen for reformens resultater i 2021 forelå, var konklusionerne dog ikke opløftende. Det viste sig at hverken fagligheden, trivslen eller uligheden var forbedret (Børne- og Undervisningsministeriet 2021). For dette speciale er det af særlig interesse at trivslen ikke er forbedret. Som jeg tidligere har beskrevet, er det netop i de foregående år at der er sket en markant stigning af diagnoser til børn, hvoraf angstdiagnosen var en af de mest stigende (BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023). Samtidig har man set en stigning i antallet af børn med skolevægring og et stigende skolefravær (Dumstrei 2023).⁴⁵

Nok så vigtigt er det at de måder man har forsøgt at forbedre folkeskolen på, på et begrebsligt niveau er i samklang med den dynamiske stabiliserings logikker om beherskelse og udvidelse af verdensrækkevidden. Selvom den instrumentaliserende udvikling blandt andet kan dateres tilbage til en ellers udmærket intention om at forbedre danske skoleelevers læsefærdigheder (Pedersen 2011: 12), er der sket et skifte mod at dannelsesarbejdet fungerer som et middel til at opnå et mål om konkurrencedygtighed med andre OECD-lande (ibid. 12-13). Med udgangspunkt i Rosas teori kan man kritisere en tilgang til dannelse og læring der placerer formålet for denne uden for sig selv, og som via rationelle instrumenter forsøger at udvide rækkevidden for elevernes kompetencer uden øje for det trivselsmæssige mørke tiltagene producerer (Jepsen 2004; Horkheimer & Adorno 2004; Rosa 2021). Med Rosa kan vi sige at uddannelsessystemet også er influeret af den dynamiske stabiliserings logik, og at dette producerer angst.

⁴⁵ Skolevægring resulterer ofte i fravær, og det samlede skolefravær er i vækst. Dumstrei bemærker at en fjerdedel (25,2 %) af eleverne i 2021-2022 havde "mindst 10% fravær, hvilket er en stigning på ca. 13,8 % fra året før (Dumstrei 2023: 34).

Hvad ville så være Hartmut Rosas forslag til mere resonansfyldte uddannelsesinstitutioner? Skolen er i Rosas optik et af de vigtigste steder for udformningen af et menneskes verdensrelationer (Rosa 2021: 273). Selvom subjekters grundlæggende "verdensholdning og verdenserfaring" er udviklet inden skolestart, er det først i skolen at der finder en tilpasning af "verdensstoffet" sted (ibid.).⁴⁶ Skolen (her nok vigtigst folkeskolen, men gymnasiet og de øvrige uddannelsesinstitutioner kan bestemt også medtænkes) er et helt centralt sted for udviklingen af befolkningens resonanssensibilitet. I Rosas forståelse må skolen fokusere på kvaliteten af subjekters "verdensforholdsdannelse" i modsætning til deres "selv- eller verdensdannelse" (ibid. 278). Der skal hverken være tale om "individualistisk-atomistisk selvforfinelse" eller "disengageret verdensbeherskelse" (ibid.). Verdensdannelsen skal derimod tage udgangspunkt i "åbningen og etableringen af resonansakser" (ibid.).⁴⁷ Sidstnævnte flugter godt med reformpædagogikkens idé om at skolen skulle give eleverne "mulighed for at tilegne kundskaber" frem for at "give" dem kundskaberne (Pedersen 2011: 14-15).

Skolen må i en Rosa-inspireret tilgang ikke så meget bero på opfyldelsen af læreplaner og mål der via opøvelsen af efterspurgte kompetencer skal klargøre eleverne til en fremtid på et globalt konkurrenceudsat arbejdsmarked, men derimod først og fremmest skabe et "resonansrum for lærere og elever" (Rosa 2021: 279). Resonansforholdene må derimod fremmes. Dette opnås ideelt set ved at lærer og elev hver for sig i egen ret er tilstrækkeligt åbne, tilstrækkeligt lukkede, og begge har tillid til egen formåen i hver deres rolle. Det gælder for læreren om at forsøge "*at få verden til at lyde for eleven*" – han må have tillid til "*at han har noget at sige sine elever og at disse også ønsker at høre ham*" (ibid. 282). Eleverne må samtidig have en oplevelse af at kunne bidrage med noget, af egenformåen, i mødet med læreren. Som Rosa rammende bemærker det, er en af grundbetingelserne for at kunne deltage i skolen "at være fri for angst" (ibid.). Med andre ord er lærer-elev-forholdet helt essentielt (ibid. 284). At lærer-

⁴⁶ Til illustrationen af hvorfor skolen er så vigtig for subjekters resonansduelighed, har Rosa en spændende pointe. Han pointerer at puberteten udgør et nøglepunkt i udviklingen af verdensforholdet fordi subjekter netop i denne periode momentant som en del af deres udvikling lukker sig for verden og deres nære omgivelser (Rosa 2021: 220). Denne periodevis lukkethed (eller fremmedgørelse fra verden) er nødvendig for udviklingen af individets subjektivitet og individualitet. Der må gøres plads for at verdensrelationerne momentvis "forstummer" for at der derpå igen kan finde en "ny, aktiv tilpasning af verdensudsnit sted" (ibid. 275). Denne pointe kan måske bidrage til forklaringen af hvorfor unge er særligt repræsenterede i mistrivsel- og angststatistikker (ibid. 219-220).

⁴⁷ I nærværende speciale har jeg af pladshensyn ikke ekstensivt kunnet udfolde Rosas idé om resonansakser og -sfærer. Kort sagt betegner resonansakserne de forskellige dimensioner ad hvilke individer oplever resonans (henholdsvis horisontal, diagonalt og vertikalt). En resonanssfære betegner de "kulturelle resonansrum" som er formet af den specifikke socialitet som individerne finder sig stillet i (Rosa 2021: 226). Jeg berører selvkært begreberne indirekte i diskussionerne af arbejdsliv, opvækst, som her: skolen og senere naturen. For den udførlige indføring i begreberne resonanssfærer og -akser, se Rosa 2021: 225-351.

elev-forholdet er relevant for elevers trivsel, finder opbakning i VIVE's undersøgelser af årsager til såkaldt bekymrende skolefravær. De nævner netop en dårlig lærer-elev-relationen som en risikofaktor af stor betydning for eventuelt skolefravær (Kristensen et al. 2020: 36).⁴⁸

Målet for skolen må være at facilitere et rum for "*dispositionel resonans*" hvor læreren får stoffet til at "lyde" for eleven, i modsætning til "*dispositionel fremmedgørelse*" der efterlader eleven med en fornemmelse af at stoffet, tingene ikke angår dem (Rosa 2021: 285). Baggrunden for en resonansbaseret skole må i Rosas optik være "en uddannelsespolitik, der forstår at målet for intelligent uddannelse ikke er den tingsliggørende formidling af stumme kompetencer, men italesættelse og tilpasning af verdensudsnit" (ibid. 523).

Medgiver man at min ovenstående skitsering af ændringen i synet på dannelse er nogenlunde retvisende, bliver det klart at en sådan logik og de institutionelle ændringer der følger af den, ikke er gunstige for Rosas idé om skolen som resonansrum. Hvis man samtidig medgiver at konkurrencetanken har en instrumentaliserende indvirkning på dannelsesidealet og dermed på læreplaner, læringsmål med videre, kan dette forhold dårligt forestille sig at skabe andet end fertile rammer for fremmedgørelse i undervisningssituationen. En rationaliseret, indædt og tilrettelagt jagt på resonans hæmmer oftest udfoldelsen af den; styring modarbejder aktivt "tilstanden af disponerende resonans, fordi det selv modsvarer en modus af stum verdensrelation, der vil gøre resonans tilgængelig" (Rosa 2021: 437). Med to andre Rosa-begreber kan en sådan instrumentalisering siges at fremme forudsætningerne for "den mislykkede time" og hæmme forudsætningerne for "den vellykkede time" (ibid. 279-280).⁴⁹

Klimaforandringer: Opgør med beherskelses- og vækstparadigmet som svar på klimaangst

Der kan ikke være megen uenighed om at et af de, hvis ikke *det* mest presserende politiske problem i disse år er de globale klimaforandringer. Ved folketingsvalget i 2019 anså 70 % af vælgerne klimaet som den største samfundsmæssige udfordring (Andersen et al. 2021: 58). I Tryghedsmålingen fra 2019 var klimabekymringen på samme høje niveau (69 %) (ibid.). Folketingsvalget i 2019 fik da også betegnelsen "klimavalget". Dette førte blandt andet til vedtagelsen af klimaloven, hvis formål er at drivhusgasudledningen inden 2030 reduceres med 70 % (set i forhold til 1990), og at der i henhold til Parisaftalens målsætning om en begrænsning af temperaturstigningerne til 1,5 grader opnås

⁴⁸ Hvad angår risikofaktor for skolefravær i henhold til det pågældende barn, er psykiatriske diagnoser desuden en af faktorerne med størst betydning (Kristensen et al. 2020: 36).

⁴⁹ Se figureerne "fremmedgørelsestrekanter" og "resonanstrekanter" (Rosa 2021: 279, 280).

klimateutralitet i 2050 (Retsinformation 2023). Siden indførslen har den politiske forvaltning af loven mødt en del kritik. Blandt andet har det uafhængige organ Klimarådet for nylig i en statusrapport over klimamålenes indfrielse vurderet at "regeringens klimaindsats ikke anskueliggør, at 70-procentsmålet i 2030 nås" (Klimarådet 2023). Det bemærker at der er "for høj risiko for, at regeringens skitserede vej ikke vil bringe Danmark i mål" (Møllgaard et al. 2023: 20).

For en undersøgelse af angst er begrebet klimaangst selvfølgelig interessant. Klimaangst er et hyppigt debatteret emne i den offentlige debat (DR 2017; Information 2021; TV2 2022; Altinget 2023c). Alving & Rasmussen beskriver rammende klimaangst som en slags "prætraumatisk tilstand"⁵⁰ præget af en "snigende, ikke-specifik angst, der næres af subtile og gradvise ændringer i temperaturer og vejrforhold – og af videnskabens stadig mere dystre forudsigelser, som verdenssamfundet fortsat undlader at besvare med resolut handling" (Alving & Rasmussen 2020: 54). Citatet afslører noget vigtigt om klimaangstens sociologiske natur. Erfaringen af et presserende samfundsproblem støder for individerne sammen med den manglende politiske handling og skaber en afmægtig angst.⁵¹

I Rosas terminologi kan man – som en spidsformulering af hans generelle fortolkning af angst som angsten for verdens forstummen – fortolke klimaangst som angsten for verdens *definitive* forstummen (Rosa 2021: 316). Som jeg tidligere skrev, viser senmodernitetens institutionelle krise sig ifølge Rosa ved at den dynamiske stabiliserings "eskalerende forøgelseslogik støder på sine psykiske, politiske og planetariske grænser" (ibid. 487). Klimaangst er måske det mest samlende og rammende udtryk for disse tre aspekter af krisen, idet det med Rosa kan fortolkes som det individuelt-psykiske udtryk for en inadækvat politisk handling i forhold til en ændring af den hidtidige samfundsmæssige kurs der har været domineret af beherskelsen og udnyttelsen af planetens finitte ressourcer.

I afsnittet "Naturens stemme" udlægger Hartmut Rosa sit syn på naturens betydning for mennesker i moderniteten (Rosa 2021: 310ff.). Han betegner naturen som en af menneskets til alle tider helt centrale (vertikale) resonansakser (ibid. 297ff.).⁵² Selvom moderne mennesker er "anderledes stillet i verden end en traditionel fisker eller en indfødt bjergboer", er længslen efter en "resonant natur

⁵⁰ Udtryk hentet fra den marxistisk orienterede svenske humanøkokolog Andreas Malms bog *The Progress of This Storm. Nature and Society in a Warming World*.

⁵¹ At individer overlades til følelsesmæssigt at mærke vægten af den manglende politiske handling i forhold til klimaforandringerne kan anskues som et eksempel på det Willig har betegnet som en nutidig tendens til at individualisere politiske problemer (Willig 2013: 13-15). Omvendt kan individuelle patologier netop anskues som adækvate reaktioner på ulogiske politiske ræsonnementer. For en (immanent) kritisk sociologi er det helt centralt at udpege de inkonsistente måder der ræsonneres på i forhold til klimaspørgsmålet.

⁵² De øvrige vertikale resonansakser er religion, kunst og historien (Rosa 2021: 226ff).

[...] i senmodernitetens hverdagspraksis allestedsnærværende" (ibid. 313). Det der truer senmoderne menneskers forhold til naturen, er den dynamiske stabiliserings beherskelses- og udvidelseslogik. For at moderne subjekter kan etablere en resonant forbindelse til verden, må de indtræde i et forhold til den der i langt mindre grad er baseret på beherskelse, udnyttelse og forøgelse. Man bør bevæge sig mod et forhold til naturen hvor den ikke blot anses som ressource, men lades tale med sin egen stemme (ibid. 203, 316).

Kort sagt kan klimaangst i Rosas begrebsterminologi formuleres som senmodernitetens "økologiske grundangst [...] for at naturen som *resonanssfære* kunne forstumme" (Rosa 2021: 316). Kilden til klimaangsten skal findes i angsten for at naturen som svarende entitet uden for mennesket skulle forgå i kraft af den instrumentalisering og beherskelses- og udvidelsestvang som den fra menneskelig hånd er underlagt. Så længe naturen i al væsentlighed reduceres til ressource, til noget der "endnu-kan-gøres-tilgængeligt" (ibid.), kan man tale om den direkte kurs mod en resonanskatastrofe. På den ene side har vi en stærk fornemmelse af naturen som essentiel, "æstetisk-kontemplativ" resonanssfære (ibid. 322), og på den anden side finder moderne subjekter sig stillet i en verden hvor naturen i højere grad end selvstændig entitet i et "aktivistisk-produktivistisk" lys anskues som formbart objekt (ibid.). Et kerneeksempel på dette skisma er det senmoderne menneskes "omgang med dyr" (ibid.). På den ene side indtager kæle- og husdyr en af familiens "vigtigste og mest intensive" kilder til resonans (ibid.). På den anden side bliver de "som nyttedyr på uhørt vis tingsliggjort i avls-, opfædnings- og slagterianlæg" (ibid.).

Hvordan mindsker senmoderne mennesker klimaangsten og genetablerer et resonant, ikke-instrumentaliseret forhold til verden? Først og fremmest må det pointeres at der ganske vist er konsensus om klimaforandringernes realitet og at menneskelig aktivitet har en vis påvirkning herpå, men at omfanget af den menneskelige påvirkning er omstridt (Rosa 2021: 316-317), hvilket ifølge flere betragtere ikke altid er afspejlet i mediernes dækning (Altinget 2019, Kristeligt Dagblad 2019c). Men det betyder ikke at klimaangsten kun kan være relevant hvis en vis mængde af udledninger påviseligt er menneskeskabte, og at menneskelig aktivitet dermed skal relativiseres. Der er nemlig blandt forskere konsensus om at menneskelig aktivitet har en påvirkning på klimaforandringerne, og sammenhængen blev stærkere fra femte til sjette IPCC-rapport (IPCC 2023).

Klimaangsten kan i en Rosa-inspireret terminologi siges at udtrykke en grundlæggende eksistentiel angst der opstår fordi det senmoderne menneske fornemmer at den altovergribende menneskelige resonanssfære, naturen, kunne forstumme endegyldigt. Klimaangsten kan fortolkes som et retmæssigt

følelsesmæssigt svar på det faktum at den dynamiske stabiliserings logik er stødt på sine planetariske grænser (Rosa 2021: 487). Klimaangst kan i den her argumenterede forståelse derfor også fungere som et signal om en ubalance i den politiske organisation af samfundet og af den politiske handlekraft over for et presserende, velunderbygget problem med klare (men derfor ikke nødvendigvis lette og hurtigt implementerbare) løsninger. I en sådan forstand er det ikke hensigtsmæssigt at afvise klimaangst som individuel patologi, men netop anskue det som en reaktion på en fremmedgørende institutionel logik ude af trit med de menneskelige behov for resonans.

Hvis man køber ind på den her fremstillede sammenhæng mellem klimaangst og forøgelsestvangens indvirkning på naturens resonanskvalitet for subjekter, må den dynamiske stabilisering som institutionel logik og dens forøgelses- og beherskelsestvang tøjles (Rosa 2021: 463-464). De voldsomme forøgelsesrater i ressourceudvinding fra naturen må stoppes, således at den dynamiske stabiliserings "forbrug, nedslidning og delvis ødelæggelse af planeten" forhindres (ibid. 488). Med Rosa kan vi sige at vi som samfund og menneskehed må genfinde en sensibilitet for at noget af verden aldrig kan eller skal udvindes, beherskes eller kontrolleres (Rosa 2020, 2021).

Et muligt sporskifte væk fra forøgelseslogikkens rute, kunne gå mod det Rosa kalder et post-vækst samfund. Et så radikalt kursskifte kan synes fuldstændigt urealistisk i en tid hvor både de politiske ideer og "utopiske energier synes udtømt" og så godt som fraværende i den politiske offentlighed (Rosa 2021: 498). Men i en grundlæggende kritisk sociologisk forståelse som jeg i dette speciale har anlagt, er det vigtigt at pointere at samfundet netop kunne være anderledes (ibid. 524). Og det er den kritisk orienterede samfundsforsknings opgave at analysere og formulere normative bud på forbedringer af samfundet (Sørensen 2012). Et skifte væk fra den vækstorienterede reproduktion af samfundets institutioner er som absolut minimum som en idé der bør kunne diskuteres som reel politisk mulighed.⁵³

Rosa nævner en "*garanteret, forudsætningsløs grundindkomst*" som alternativ til den eksisterende økonomiske orden (Rosa 2021: 502). Han beskriver hvordan en grundindkomst forekommer ham en plausibel overvindelse af den i socialstaten indlejrede vækstorienterede forening af "det politiske demokratis krav med den privatkapitalistiske tilegnelse af profitterne" (ibid.). Hele velfærdsstatens struktur er bundet op på denne forening – efter Rosas opfattelse i løftet om at netop denne

⁵³ Klimaangsten kan, med Kierkegaard og Rosa, siges at indeholde signalet om en mulighed for friheden fra den dynamiske stabiliserings tvang (Kierkegaard 2004; Rosa 2021).

institutionelle struktur ville kunne "omstille væren-i-verdens grundmodus fra *kamp* til *sikkerhed*" for på den måde at komme den individuelle eksistentielle angst til livs (ibid.). En grundindkomst ville derimod flytte fokus for "politisk og individuel handlen" så det i stedet for "*rækkevidden*" kommer an på "*kvaliteten af forholdet til verden*" (ibid. 499).

Som Kongshøj beskriver det i artiklen "Borgerløn: Kan det nu betale sig?", er borgerløn ikke fremmed for den danske politiske debat. Borgerlønsspørgsmålet dukker med jævne mellemrum op i debatten, men "mestendels på ret lavt blus" (Kongshøj 2018: 19). Kongshøj diskuterer forskellige fordele og ulemper ved indførslen af borgerløn, herunder hvordan udgiften til en sådan ordning skal finansieres (ibid. 20-23). Han kommer frem til at en i hvert fald delvis borgerløn fra et "konservativt perspektiv [...] er realiserbar" (ibid. 27). Om borgerløn er et godt politisk tiltag, er dog ikke så enkelt. Om det er det rette tiltag, "afhænger af udgangspunktet for ambitionerne" (ibid.). Hvis man således ser det som et middel til at "bekæmpe aktuelle problemer og bekymrende tendenser, er en borgerløn ikke nødvendigvis det naturlige svar" (ibid.). Borgerløn i en "fuld og generøs" variant vil kræve "skatteindtægter på et helt andet niveau end i dag" (ibid.). Skal en fuld borgerløn derfor blive en realitet, skal det ifølge Kongshøj nærmere ske via ad normativ vej: som et nybrud der formår at skabe en samlet fortælling om ønsket om retfærdighed og større frihed (ibid.).

Selvom Rosa ikke går dybere ind i spørgsmålet om finansiering af en basal grundindkomst, nævner han en "(om muligt global) arveafgift" inspireret af den franske økonom Thomas Piketty (Rosa 2021: 503). Kongshøj nævner i sin artikel også formueskat som finansieringsmulighed, men behandler det ikke udtømmende (Kongshøj 2018: 21). Med tanke på den førnævnte pointe om at formueuligheden er steget til et uhørt højt niveau, synes det i et ulighedsteoretisk perspektiv så meget desto vigtigere at afsøge mulighederne for omfordeling ad den vej (Altinget 2023b; Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 2023).

Radikale politiske idéer der udfordrer det bestående, mødes ofte af stor modstand. Ofte henvises til den træghed der præger afgørende institutionelle forandringer eller sporskifte, eller at det bestående samfund – med en variant af Churchills berømte demokraticitat – godt nok har mangler, men er det bedste af en række dårlige alternativer. Men det synes med tanke på klimaforandringernes alvorlighed, vigtigere end nogensinde at formulere alternative politiske idéer. Som Thorup beskriver, betragtes idéer ofte som noget "sekundært" der ikke er "helt lige så vigtigt som magt, interesser, biologi" med videre (Thorup 2018: 14). Selvom Klimaloven er en positiv undtagelse i den forbindelse, flyder det ikke

ligefrem over med politiske idéer der indlader sig på en gentænkning af grundlæggende strukturer i et samfund præget af den dynamisk stabiliserings logik (Rosa 2021).⁵⁴

Jeg har i det foregående forsøgt at igangsætte en teoretisk debat om idéer hvad angår to store samfundsudfordringer. Jeg har forsøgt at vise hvordan Rosas teoretiske begreber kan fungere som udgangspunkt for en sociologisk funderet diskussion af nutidens angst på to forskellige politikområder. Begreberne kan fungere som kritisk-teoretisk afsæt for at diskutere hvordan vi forstår nutidige angstfænomener som eksempelvis præstationsangst, klimaangst, stigningen af angstdiagnoser blandt børn og unge mv., og ikke mindst hvilke institutionelle rammer der indvirker på dem. Hvis målet er at mindske angst, kan resonansbegrebet agere normativ rettesnor for udformningen af politiske tiltag. Selvom den dynamiske stabilisering har sat sig igennem som institutionel tvang, er det ikke en tvang som det er politisk umuligt at frigøre sig fra.

Konklusion

Jeg har i dette speciale undersøgt hvordan Rosas teoretiske begrebskompleks kan bidrage til en kritisk orienteret sociologisk forståelse af angst i nutiden. Hans teori bidrager kort sagt med et sociologisk teoretisk udgangspunkt for forståelsen af angst i nutiden på to begrebslige niveauer. Det gælder først og fremmest på subjektniveau hvor angst og begær er de primære drivkræfter i verdensrelationen. Kort sagt kan angst defineres som en følelse af repulsion for verdensudsnit, mens begæret kan defineres som en følelse af attraktion for verdensudsnit (Rosa 2021: 129). Angsten kan ikke tænkes uden begæret, og omvendt. De indgår i et dialektisk forhold til hinanden (Ploug 2020, 2022). Angsten kan kun "være, hvad det er" ved i kraft af dets modsætning begær at "modsige sig selv" (Ploug 2022: 10).

Angst er i al væsentlighed en almenmenneskelig følelse. Den er først og fremmest et almenmenneskeligt grundvilkår, en grundstemning hos mennesket der hverken kan eller skal overvindes fuldkomment (Heidegger 2017; Rosa 2021). Rosa anskuer angsten i et relationelt lys. Den eksistentielle angst kan fortolkes som den subjektive angst for verdens forstummen eller for tab af selvet (Rosa 2021: 130). Angst er i Rosas forståelse først og fremmest "verdensrelationsangst" (ibid. 132). I modsætning hertil betegner begæret den altid nærværende og medskabende modsætning til angst, begæret efter resonans med verden (ibid. 133).

⁵⁴ Til gengæld viser de meget sparsomme fremskridt i implementeringen af politikker der skal indfri målene i loven (Klimarådet 2023), at der måske ikke bare skal en anerkendelse af problemet til, men også en reform af institutionernes logik (Rosa 2021).

Angsten er relationel, og den skal derfor forstås som noget der foregår i udvekslingen mellem subjekt og verden, mellem individet og det sociale. Vi kan med Rosas angstmodel se angstens dimensioner ordne sig efter to akser udtrykt ved henholdsvis et verdensmæssigt og subjekt-mæssigt ”for meget” eller ”for lidt”. Verden kan erfares som henholdsvis stiv og konturløs, mens det samme gælder for integrationen af subjektets personlighed. Angsten kan for subjektet erfares gennem disse fire relationsformer der hver giver sig udslag i sin specielle form for angst. Hertil kobler Rosa Riemann og Durkheims begreber, hvilket tilføjer modellen en psykoanalytisk og en klassisk sociologisk dimension. Det verdensmæssige og subjekt-mæssige *for meget* og *for lidt* korresponderer således med fire af Riemanns personlighedstyper og Durkheims selvmordstyper. Dertil har jeg foreslået at man kan inkorporere begæret som en ekstra dimension i modellen, sådan at de fire angstformer får hver deres attraktionsorienterede dialektiske modpol.

Jeg har kritiseret Rosas angstmodel og generelle antagelser for ikke i tilstrækkelig grad at inddrage de psykologiske og socioøkonomiske *betingelser* for resonansduelighed, og dermed for et liv der ikke stivner i angst. Rosa inddrager eksempelvis Riemanns personlighedstyper og Banduras self-efficacy-begreb, men lader betingelserne for udviklingen af sådanne psykologiske begreber stå hen i det uvisse. Fra et ulighedsteoretisk perspektiv kan man savne en diskussion af socioøkonomiske vilkårs indvirkning på udviklingen af angst. I dansk sammenhæng støtter forskningen op om en sådan opmærksomhed på ressourcers betydning for mistrivsel (se fx Görlich et al. 2019: 24, 26-27; Katznelson et al. 2021: 85, 97). For et supplement til Rosas angstbegreb, har jeg foreslået at man kan skele til Giddens’ begreb om ontologisk sikkerhed som han netop knytter tæt sammen med sin forståelse af angst som fænomen (Giddens 2002: 49ff.).

Et helt afgørende element i Rosas sociologi er et opgør med forøgelses- og udvidelsestvangen i moderne samfund. Holder man det for øje, er fraværet af grundige socioøkonomiske begrundelser for så vidt konsistente med Rosas kritiske samfundsanalyse: Det er netop ressourcetænkningen der skygger for grundlæggende normative sociologiske teorier om det gode liv. Alligevel vil mange formentlig finde det svært at forestille sig en sociologisk applicérbar teori uden en form for socioøkonomisk dimension. Derfor kan eventuelle videreudviklinger af Rosas relationelt baserede angstbegreb med fordel suppleres af en materiel dimension som eksempelvis marxistisk orienterede teorier har et stærkt blik for (Duhm 1977; Mau 2021). Det til trods er den verdensrelationelle tilgang til angst som Rosa plæderer for, et godt udgangspunkt for en kritisk sociologisk forståelse af angst som fænomen; et udgangspunkt der derpå kan videreudvikles i dialog med eksempelvis mere materielt fokuserede teorier.

Angstens grundlæggende relationelle udgangspunkt, som Rosa udlægger det i sin model om angstens fire relationsformer, danner teoretisk grundlag for fortolkningen af angsten som strukturelt sociologisk fænomen. Hvis subjekt og verden altid allerede er forbundne, må det heraf følge at følelsesudtryk, herunder angst, også er afhængige af den sociale verdens beskaffenhed. Angst er tæt koblet til Rosas kritik af den moderne socialformations problematiske elementer. Overgangen til det moderne samfund bevirkede en ændring af rammerne for udfoldelsen af subjekters verdensforhold, og strukturen i det moderne er i Rosas optik i al væsentlighed baseret på en modus af forøgelse, beherskelse og udvidelse (Rosa 2021: 462ff.).

Disse momenter samles i begrebet dynamisk stabilisering. Med begrebet fremsætter Rosa dermed en sociologisk-strukturel fortolkningsramme for de institutionelle forhold som det moderne subjekt lever under. Subjekter møder i stigende grad fremmedgørelse i mødet med disse strukturer (ibid. 357). Den dynamiske stabilisering har ifølge Rosa en vedvarende og genstridig grundangst som sin permanente ledsager (ibid.). Han samstemmer hermed med en række andre teoretikere der pointerer at det modernes grundstruktur har angsten som sit følelsesmæssige ledsagefænomen (May 1977; Horwitz 2013; Rebughini 2021; Rosa 2021). Angsten er for det moderne menneske ”den dominerende form for den sociale *væren-i-verden*” (Rosa 2021: 501).

Denne angst er at fortolke som en angst for at de instrumentaliserende og beherskelsesorienterede reproduktionslogikker i samfundet i værste fald skal føre til den irreversible og endelige forstummen af verden (Rosa 2021: 357). Den dynamiske stabiliserings tvang gør på denne måde angst til senmodernitetens dominerende princip (ibid. 480). Jeg har derfor foreslået at man med en kombination af de to niveauer af angst (det subjektivt-relationelle og strukturelle) i kortest mulig form kan fortolke sociologisk angst som *det subjektivt-individuelle følelsesudtryk for det ubehag og den fremmedgørelse individer erfarer i mødet med den dynamiske stabilisering som overordnet samfundsmæssig reproduktionslogik og institutionel struktur*. I tillæg til dette har jeg foreslået en udvidelse der medtænker Giddens’ psykologisk funderede ontologisk sikkerhedsbegreb. Inkluderes denne dimension kan angsten anskues som *det af de psykologisk-ontologiske og materielle betingelser afhængige subjektivt-individuelle følelsesudtryk for det ubehag og den fremmedgørelse individer erfarer i mødet med den dynamiske stabilisering som overordnet samfundsmæssig reproduktionslogik og institutionel struktur*.

Med denne definition kobles angstbegrebet også til det klassiske sociologiske begreb om fremmedgørelse. Følger man Rosas analyse af moderne samfund som institutionelt ordnet efter den dynamiske stabiliserings princip, og medgiver man at dette netop besværliggør resonansrelationer og

fremmer fremmedgørende verdensforhold for subjekter, er det nærliggende at tænke at et sociologisk angstbegreb må udfoldes i tæt dialog med fremmedgørelsesbegrebet (Rosa 2021: 353-412). Hvis det sociologiske begreb fremmedgørelse angår det at subjektet føler sig fremmed for den sociale verden de bevæger sig i og er essentielt sammenfiltret med, kan angst plausibelt siges at være det individuelt-subjektive følelsesmæssige korrelat til dette. Hvis angst i eksistentielle termer er fremmedgørelse fra selvet, kan det måske formuleres sådan at den sociologiske angst angår fremmedgørelse fra samfundsstrukturen. Subjektet kan netop i en sociologisk optik ikke tænkes som afskåret fra den sociale verden de gebærder sig i, og i den forstand er den subjektive angst og den af den sociale verdens strukturer frembragte fremmedgørelse, nært beslægtede (ibid. 43).

At oplevelsen af fremmedgørelse og angst hænger sammen med det modernes sociale strukturer, åbner for at angsten kan mindskes. Verden har set markant anderledes ud, og den kan ændre sig igen. Hertil kan resonansbegrebet benyttes som normativ rettesnor. Rosas teori har dermed også, i tråd med den kritiske tradition, et emancipatorisk og samfundsforandrende sigte. Til denne socialkonstruktivistisk-emancipatoriske pointe må dog føjes at angst og fremmedgørelse ikke er følelsesmæssige størrelser der kan eller skal overvindes totalt. Det må derfor holdes for øje, at selvom det lykkes at ændre moderne samfunds samfunds-mæssige strukturer, kan og skal det aldrig lykkes at udrydde angst og fremmedgørelse som menneskelige følelsesudtryk (Rosa 2021; Kierkegaard 2004: 141). Fremmedgørelse og angst er netop resonansens negative forudsætninger. I et dialektisk samspil medproducerer resonanserfaringer fremmedgørelses- og angsterfaringer, og omvendt.

Alligevel er det relevant at tage hul på diskussionen af hvordan forskellige resonanssfærer kan ændres til det bedre for at mindske den samfunds-mæssige angst. Det har jeg gjort i terapiniveau-afsnittet. I de senere år har der kunnet konstateres en foruroligende udvikling med hensyn til mistrivsel, skolevægring og skolefravær blandt unge (Görlich et al. 2019; Katznelson et al. 2022; Dumstrei 2023). Samtidig er der sket en markant stigning i antallet af tildelte diagnoser, hvoraf angst er en af topscorerne (BUPL 2022; Psykiatrifonden 2023). Jeg har foreslået en dannelses-mæssig gentænkning af uddannelsesinstitutionerne med fokus på folkeskolen. En bevægelse mod mindre fremmedgørelse i uddannelsesinstitutionerne kan tage udgangspunkt i resonanspædagogisk tankegods (Rosa & Endres 2017). I overordnede termer vil en resonansinspireret reform af uddannelsessystemet bevirke et skifte fra et fokus på "verdensuddannelse" til "verdensforholdsdannelse" (Rosa 2021: 278), og i Pedersens termer en bevægelse tilbage mod dannelsen af en essentiel person frem for den opportunistiske person (Pedersen 2011).

Der er for Rosa en helt grundlæggende sammenhæng mellem den dynamiske stabilisering som institutionel reproduktionslogik og angsten som fænomen. Derfor kan Rosas resonansbegreb være en givtig rettesnor for at genetablere en ikke-nyttefokuseret læring og dermed for mindre angst. Frem for et rationalistisk baseret fokus på kompetenceforøgelse, tests, planlægning, målstyring med videre, ville en resonansteoretisk reform af uddannelsessystemet lægge vægt på de relationelle aspekter af undervisningssituationen; vigtigst af alt er lærer-elev-forholdet.

Det andet praktiske eksempel jeg fremsatte, var klimaforandringerne og det beslægtede begreb klimaangst. Jeg har foreslået at man med udgangspunkt i Rosas begreb dynamisk stabilisering anskuer klimaangst som subjekters adækvate følelsesmæssige reaktion på udsigten til at verden kunne forstumme endeligt (Rosa 2021). Klimaangsten er således det ypperste udtryk for angsten under den dynamiske stabiliserings samfundslogik. Med andre ord er klimaangst i høj grad en eksistentiel angst. En eksistentiel angst der ikke bare er affødt af den almenmenneskelige rumination over eksistensens vilkår som væren-i-verden, herunder forgængeligheden (Heidegger 2017), men angår vilkårene for en fremtidig eksistens på planeten overhovedet.

Hvis klimaangsten skal til livs, må den dynamiske stabilisering og indflydelsen af dens momenter mindskes. Hvis man med udgangspunkt i Rosas begreber anskuer klimaangst som angsten for verdens endegyldige forstummen, må det ske ved at kigge på den forøgelses-, udnyttelses- og beherskelsestvang der gennemsyrrer den moderne socialformation som sådan, men som i disse år har nået et faretruende højdepunkt. Jeg har taget udgangspunkt i en materiel-økonomisk dimension, nærmere bestemt i idéen om en basal grundindkomst. En grundindkomst har den fordel at den markerer et kursskifte fra den dynamiske stabiliserings logik; en logik der i særlig grad er præsent i den kapitalistiske markedsøkonomi. Et sådant skifte ville tillade overgangen til det Rosa kalder et "post-vækst-samfund" (Rosa 2021: 497ff.). Uagtet at en sådan på ingen måde ville være let at indføre (Kongshøj 2018), synes diskussionen af en udligning af formueuligheden med tanke på de stigende forskelle i formuestørrelser, mere presserende end nogensinde (Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 2023; Altinget 2023c). En bevægelse "*hinsides den dynamiske stabiliserings modus*" ville opløse *fordringen* om konstant forøgelse og kunne i stedet omdannes til en *mulighed* for forøgelse, når det er samfundsmæssigt ønskeligt (for eksempel når det gælder om at "overvinde en knaphed eller et optrædende problem") (Rosa 2021: 500-501).

Et første skridt på vejen mod kreative, ikke-forøgelsesorienterede løsninger på tidens presserende politiske problemer må være at genindføre en tro på at også ved første øjekast usandsynlige politiske

idéer må diskuteres (Thorup 2018). Deler man Rosas analyse af at den institutionelle logik der driver moderne samfund, indbygget i sig har nogle alvorlige konsekvenser for kvaliteten af menneskers verdensforhold – for muligheden for resonans – er der netop brug for politiske idéer til hvordan samfundet kan struktureres anderledes.

Litteratur

Bøger, bogkapitler og forskningsartikler

Alberdi & Møhl (2017). "Angsttilstande". I: Simonsen, E. & Møhl, B. (red), *Grundbog i psykiatri*, s. 383-408. København: Hans Reitzels Forlag.

Alving, P. & Rasmussen, O. (2020). "Psykologi i en varmere verden". *Psyke & Logos* nr. 41(2), s. 53-92.
<https://doi.org/10.7146/pl.v41i2.127500>.

Andersen, J., Andersen, J. G. & Hede, A. (2021). *Tryghed og utryghed i Danmark: TrygFondens Tryghedsmåling 2021*. <https://www.tryghed.dk/viden/nyheder/2021/trygheden-i-danmark-er-under-pres>.

Beck, U. (1992). "From Industrial Society to Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment". *Theory, Culture and Society*, vol. 9, s. 97-123. London, Newbury Park and New Delhi: SAGE.

Bo, I. (2017). "Thomas J. Scheff – skammens mikrosociologi". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M.H. (red.), *Følelsernes sociologi* s. 173-202. København: Hans Reitzels Forlag.

Bo & Jacobsen, (red.) (2017). "Følelser og sociologi – følelssociologiens opgav, udviklingsspor og anvendelsesmuligheder". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M.H. (red.), *Følelsernes sociologi* s. 15-54. København: Hans Reitzels Forlag.

Brinkmann, S. & Petersen, A. (2015). "Diagnoser i samtiden: en introduktion". I: Brinkmann, S. & Petersen, A. (red.), *Diagnoser: perspektiver, kritik og diskussion*, s. (7-16). Aarhus: Klim.

Dehs, J. (2004). "Om oplysningens dialektik". I: Horkheimer, M & Adorno, T. W., *Oplysningens dialektik. Filosofiske fragmenter*. København: Gyldendal.

Duhm, D. (1977). *Angst og kapitalisme – en samfundsmæssig analyse af menneskers angst for hinanden i det kapitalistiske varesamfund*. København: Gyldendal.

Dumstrei, B. (2023). "Skolevægning" – børn med udfordringer og deres vanskeligheder med at komme i skole". *Forskning i pædagogers profession og uddannelse*, nr. 7(1), s. 33-41.
<https://tidsskrift.dk/FPPU/article/view/136706>.

Giddens, A. (2002). *Modernitet og selvidentitet. Selvet i samfundet under sen-moderniteten*. København: Hans Reitzels Forlag.

Görlich, A., Pless, M., Katznelson, N. & Graversen, L. (2019). "Indledning". I: Görlich, A. et al., *Ny udsathed i ungdomslivet*, s. 17-38. København: Hans Reitzels Forlag.

Heidegger, M. (2017/1927). *Væren og tid*. 2. udgave, 2. oplag (1. udgave 2007). Aarhus: Klim.

Honneth, A. (2005). "Organiseret selvrealisering – Individualiseringens paradokser". I: Østergaard, M & Willig, R. (red.), *Sociale patologier*. s. 41-60. København: Hans Reitzels Forlag.

Horkheimer, M. & Adorno, T. (2004/1944). *Oplysningens dialektik. Filosofiske fragmenter*. København: Gyldendal.

Horwitz, A. V. (2013). *Anxiety: A Short History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Hougaard, E. (2005). "Angst og kultur". I: Anders Dræby Sørensen & Hans Jørgen Thomsen (red.), *Det svære liv*, s. 195-228. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Jacobsen, M. H. (2017). "Karl Marx og Émile Durkheim – fremmedgørelse og følelsesopbrusen". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.), *Følelsernes sociologi*, s. 55-86. København: Hans Reitzels Forlag.

Jacobsen, M. H. (2017b). "Frank Furedi og Stjepan G. Meštrović – frygtkultur og postemotionalisme". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.), *Følelsernes sociologi*, s. 331-370. København: Hans Reitzels Forlag.

Jacobsen, M. H. (2017c). "Max Weber og Georg Simmel – affortryllelse og blaserthed". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.), *Følelsernes sociologi*, s. 87-112. København: Hans Reitzels Forlag.

Jacobsen, B. & Nørup, I. (2020). "Young people's mental health: Exploring the gap between expectation and experience". *Educational research*, 62(3), 249-265. Tilgængelig fra: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00131881.2020.1796516>.

Jacobsen M. H., & Petersen, A. (2021). "Sorg i et samtidsdiagnostisk perspektiv". I: Petersen, A. & Brinkmann, S. (red.), *Menneskets sorg – et vilkår i forandring*, s. 69-92. Aarhus: Klim.

Jakobsen, J. (2011). "Axel Honneth: Selvrealisering og samfundskritik". Oprindeligt publiceret i: Anders Petersen (red.). *Selvet: sociologiske perspektiver*. Tilgæet 16/10-23, 13:51. Tilgængelig fra: https://www.academia.edu/4671147/Axel_Honneth_selvrealisering_og_samfundskritik.

Jepsen, P. (2004). "Frihedens skyggespil? – Spinoza og oplysningens dialektik". *Slagmark* (39) (111-123). Tilgæet d. 31/5-23, 9:03. Tilgængelig fra: <https://tidsskrift.dk/slagmark/article/view/360/310>.

Katznelson, N., Pless, M., Görlich, A., Graversen, L. & Sørensen, N. B. (2021). "Ny udsathed: nuancer forståelser af psykisk mistrivsel". *Nordisk Tidsskrift for Ungdomsforskning* 2(2) (83-103). <https://doi.org/10.18261/issn.2535-8162-2021-02-01>.

Katznelson, N., Pless, M. & Görlich, A. (2022). *Mistrivsel i lyset af tempo, præstation og psykologisering*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Keller, H. D. (2015). "Stress: Mellem nedbrud og mestring". I: Glavind Bo, & M. Hviid Jacobsen (red.), *Hverdagslivets følelser: Tilstande, relationer, strukturer*, s. 195-216. København: Hans Reitzels Forlag.

Kierkegaard, S. (2004/1844). *Begrebet Angst*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Kongshøj, K. (2018). "Borgerløn: Kan det betale sig?". *Politik* årgang 21(3).

Larsen, L., Weber, S. S. & Wulf-Andersen, T. (2020). "Asynkronitet og sortering i et accelereret uddannelsessystem". *Dansk pædagogisk tidsskrift*. Tema #1, marts 2020 (35-48).

Mau, S. (2021). *Stum tvang. En marxistisk undersøgelse af kapitalismens økonomiske magt*. Aarhus: Klim.

May, R. (1977/1950). *The Meaning of Anxiety*. Revideret udgave. New York: W. W. Norton & Company Inc.

Nussbaum, M. (2019). *Frygtens monarki – et filosofisk blik på vores politiske krise*. Oversat fra engelsk af Joachim Wrang. Aarhus: Klim.

Pedersen, O. K. (2011). "Folkeskolen og politisk kultur". *Politik*, 14(2), s. 11-18.

Petersen, A. (2005). "Depression – selvets utilstrækkelighedspatologi". I: Rasmus Willig & Marie Østergaard (red.), *Sociale patologier*, s. 61-78.

Petersen, A. (2009). "Depression – A Social Pathology of Action". *Irish Journal of Sociology*, 17(2), 56–71. <https://doi.org/10.7227/IJS.17.2.5>

Petersen, A. (2015). "Diagnoser som designet orden: Depression i præstationssamfundet". I: Brinkmann, S. & Petersen, A. (red.), *Diagnoser – perspektiver, kritik og diskussion*, s. 59-82. Aarhus: Klim.

Petersen, A. (2016). *Præstationssamfundet*. København: Hans Reitzels Forlag.

Petersen, A. (2022). "Forord". I: Reckwitz, A. & Rosa, H., *Senmoderniteten i krise. Hvad kan samfundsteorien bidrage med?*, s. 7-18. Oversat fra tysk af Tom Havemann. København: Hans Reitzels Forlag.

Petersen, A. & Rønberg, M. (2015). "Depression – problematiske følelser i samtiden". I: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.), *Hverdagslivets følelser*, s. 221-244. København: Hans Reitzels Forlag.

Ploug, A. C. (2020). "Indføring i dialektik – introduktion til G.W.F. Hegels 'Logikkens nærmere inddeling'". *Res Cogitans* (14), nr. 3, s. 89-94.

Ploug, A. C. (2022). "Introduktion: Forandringens logik – om Hegels dialektik, dens forhistorie og kritiske aftryk". I: Mathorne, W & Ploug, A. C. (red.), G. W.F. Hegel. *Dialektik*, s. 7-56. København: Forlaget Mindspace.

Ramsay, A. (2020). "Frankfurterskolen". I: Andersen, H. & Kaspersen, L. B. (red.), *Klassisk og moderne samfundsteori*, s. 237-256. København: Hans Reitzels Forlag.

Rasborg, K. (2002). "Den anden modernitet – en kritisk diskussion af Ulrich Becks teori om risikosamfundet". *Slagmark*, nr. 34, s. 39-60. <https://tidsskrift.dk/slagmark/article/view/211/165>.

Rebughini, P. (2021). "A sociology of anxiety: Western modern legacy and the Covid-19 outbreak". *International Sociology*, vol. 36(4), s. 554-568.

Ringsmose, C. (2019). "Flere børn klar til skole – uligheder i børns muligheder for at trives, udvikle sig og lære". *PAIDEIA*, nr. 18, s. 15-25. Tilgængeligt via Tidsskrift.dk. Link: https://www.google.com/search?q=ulighed+opv%C3%A6kst+omsorg&oeq=ulighed+opv%C3%A6kst+omsorg&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigAdIBCDM4MTZqMGo3qAIAAsAIA&sourceid=chrome&ie=UTF-8.

Rosa, H. (2003). "Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society". *Constellations. An International Journal of Critical and Democratic Theory* 10(1), s. 3-33. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-8675.00309>.

Rosa, H. (2014). *Fremmedgørelse og acceleration*. København: Hans Reitzels Forlag.

Rosa, H. (2017). "Dynamic Stabilization, the Triple A. Approach to the Good Life, and the Resonance Conception". *Questions de Communication (Nancy)*, 31(1), s. 437-456.

<https://doi.org/10.4000/questionsdecommunication.11228>.

Rosa, H. (2019). *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Cambridge: Polity Press.

Rosa, H. (2020). *Det ukontrollerbare*. E-bogs-version. Oversat fra tysk af Hanne Sander. Frederiksberg: Eksistensen.

Rosa, H. (2021). *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*. 1. udgave, 2. oplag. Oversat fra tysk af Peter Tudvad. Frederiksberg: Eksistensen.

Rosa, H. (2022). "Best account. Udkast til en systematisk teori om det moderne samfund". I: Reckwitz, A. & Rosa, H., *Senmoderniteten i krise. Hvad kan samfundsteorien bidrage med?*, s. 145-232. Oversat fra tysk af Tom Havemann. København: Hans Reitzels Forlag.

Rosa, H. & Endres, W. (2017). *Resonanspædagogik. Når det knitrer i klasseværelset*. Oversat fra tysk af Nis Langer Primdahl. København: Hans Reitzels Forlag.

Schiermer, B. (2020). "Acceleration and Resonance: An Interview with Hartmut Rosa". E-Special: Four Generations of Critical Theory. *Acta Sociologica, SAGE Journals*. https://journals.sagepub.com/permissions/content/ASJ/Acceleration_and_Resonance.pdf.

Scott, A. (2000). Risk society or angst society? two views of risk, consciousness and community. I: Adam, B., Beck, U. & van Loon, J. (red), *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*, s. 34-46. Californien: SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446219539>.

Sennett, R. (2006). *Den ny kapitalismes kultur*. Højbjerg: Hovedland.

Sørensen, A. D. (2015). "Angst - når hverdagslivet bliver hjemløst" i: Bo, I. G. & Jacobsen, M. H. (red.), *Hverdagslivets følelser*, s. 115-146. København: Hans Reitzels Forlag.

Sørensen, A. (2012). "Kritisk teori". I: Jacobsen, M. H., Rasmussen, K. L. & Nedergaard, P. (red.),

Videnskabsteori, s. 245-287. København: Hans Reitzels Forlag.

Thorup, M. (2018). "Politisk idéhistorie: Fire tilgange". *Politik*, nr. 3, årgang 21, s. 1-17. s. 1-17
<https://tidsskrift.dk/politik/article/view/113008/161683>.

Weber, M. (2022). "Videnskab som levevej". I: Andersen, H. et al. (red.), *Max Weber. Udvalgte tekster*, bd. 1, s. 181-212. København: Hans Reitzels Forlag.

Willig, R. (2005). "Selvrealiseringsoptioner – vor tids fordring om anerkendelse. I: Willig, R. & Østergaard, M. (red.), *Sociale patologier*, s. 13-40. København: Hans Reitzels Forlag.

Willig, R. (2013). *Kritikkens u-vending*. København: Hans Reitzels Forlag.

Willig, R. & Petersen, A. (2005). "Depression som funktionspatologi". I: *Det svære liv*, Sørensen, A. D. & Thomsen, H. J. (red.), s143-160. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Willig, R. & Østergaard, M. (2005). "Introduktion". I: Willig, R. & Østergaard, M. (red.), *Sociale patologier*, s. 7-12. København: Hans Reitzels Forlag.

[Avisartikler/onlinemedier](#)

Altinget (2019). "Klimaforsker: Pernille Vermund har delvist ret". Debatindlæg af Seniorforsker ved Institut for Rumforskning- og teknologi på DTU, Pedersen, J. O. P. Tilgæet d. 12/12/23, 9:54. Tilgængelig fra: <https://www.alinget.dk/klima/artikel/seniorforsker-vermund-har-ret-i-diskussionen-om-klimakonsensus>.

Altinget (2023). "Nyvalgt ordfører: Trivselskrisen skal ikke løses ved at sænke kravene til børn og unge", Løntoft, S. Tilgæet 29/09/23, 09:23. Tilgængelig fra: <https://www.alinget.dk/uddannelse/artikel/ordfoerer-det-er-skruen-uden-ende-at-forsoege-at-loese-mistrivselskrisen-ved-at-saenke-kravene-til-boern-og-unge>.

Altinget (2023b). "Mørketallene er fremme i lyset: Den rigeste ene procent sidder på 25 procent af

formuen” Søby, L. H. Tilgået 22/11/23, 14:05. Tilgængelig fra: <https://www.altinget.dk/artikel/moerketallene-er-fremme-i-lyset-den-rigeste-ene-procent-sidder-paa-25-procent-af-formuen>.

Altinget (2023c). ”Løsningen på regeringens klima-nøl? Smit Barbara Bertelsen med klimaangst”. Kommentar, Jäpelt, A. B. Tilgået 11/12/23, 8:59. Tilgængelig fra: <https://www.information.dk/udland/2021/11/klimaangst-rigtig-daarligt-ord-problemet-inde-enkelte-menneske>.

Avisen Danmark (2022). ”Ensomhed, depression og selvskade: Radikale frygter trivselskrise hos landets børn og foreslår milliarder til området”, Dall, C. Tilgået d. 13/09/23, 10:04. Tilgængelig fra: <https://avisendanmark.dk/danmark/ensomhed-depression-og-selvskade-radikale-frygter-trivselskrise-hos-landets-boern-og-foreslaar-milliarder-til-omraadet>.

Berlingske (2015). ”Angst er blevet en folkesygdom”, Højland, B. Tilgået d. 28/11/23, 15:02. Tilgængelig fra: <https://www.berlingske.dk/samfund/angst-er-blevet-en-folkesygdom>.

Berlingske (2016). ”Hurtigere, højere, stærkere: Vi skal alle præstere mere – og det gør os syge”, Rebensdorff, J. Tilgået d. 28/11/23, 15:13. Tilgængelig fra: <https://www.berlingske.dk/samfund/hurtigere-hoejere-staerkere-vi-skal-alle-praestere-mere-og-det-goer-os-syge>.

Berlingske (2022). ”Angst, depression og stress. Unges mentale trivsel chokerer psykologer”, Andersen, A. S. H. Tilgået 13/09/23, 10:23. Tilgængelig fra: <https://www.berlingske.dk/samfund/angst-depression-og-stress-unges-mentale-trivsel-chokerer-psykologer>.

Berlingske (2023). ”Mere end halvdelen af piger i 9. klasse mistrives”, Ritzau. Tilgået 28/09/23, 09:33. Tilgængelig fra: <https://www.berlingske.dk/danmark/mere-end-halvdelen-af-piger-i-9-klasse-mistrives>.

DR (2017). ”4 typer: Sådan reagerer du på klimaforandringerne”. Tilgået d. 11/12/23, 8:44. Tilgængelig fra: <https://www.dr.dk/nyheder/viden/klima/4-typer-saadan-reagerer-du-paa>

klimaforandringerne.

DR (2018). "Unge skjuler de har angst: Så mange er ramt", Christiansen, M. Ø. et al. Tilgået d. 28/11/23, 15:06. Tilgængelig fra: <https://www.dr.dk/mitliv/tvaers/unge-skjuler-de-har-angst-saa-mange-er-ramt>.

DR (2022). "Hårtab, angst og søvnmangel: Højt tempo i samfundet skaber øget mistrivsel blandt unge", Ernst, A. E. et al. Tilgået 13/09/23, 10:21. Tilgængelig fra: <https://www.dr.dk/nyheder/politik/folketingsvalg/haartab-angst-og-soevnmangel-hoejt-tempo-i-samfundet-skaber-oeget>.

DR (2022b). "Karakterloft, færre test og kortere skoledage: Sådan vil partierne øge unges trivsel", Ernst, A. E. & Sørensen, L. M. Tilgået 28/09/23, 9:54. Tilgængelig fra: <https://www.dr.dk/nyheder/politik/folketingsvalg/karakterloft-faerre-tests-og-kortere-skoledage-saadan-vil-partierne>.

Information (2021). "Klimaangst er et rigtig dårligt ord, for problemet er ikke inde i det enkelte menneske", Lykkeberg, R. Serie: Langsomme samtaler. Tilgået d. 11/12/23, 9:02. Tilgængelig fra: <https://www.information.dk/udland/2021/11/klimaangst-rigtig-daarligt-ord-problemet-inde-enkelte-menneske>.

Information (2022). "Forsker: Den stigende mistrivsel blandt unge handler om følelsen af ikke at høre til", Richter, L. Tilgået 28/09/23, 9:35. Tilgået via Infomedia. Tilgængelig for abonnenter via: <https://www.information.dk/indland/2022/11/forsker-stigende-mistrivsel-blandt-unge-handler-foelelsen-hoere>.

Jyllands-Posten (2015). "Angst er blevet en folkesygdom", Ritzau. Tilgået d. 28/11/23, 15:00. Tilgængelig fra: <https://jyllands-posten.dk/indland/ECE8002068/Angst-er-blevet-en-folkesygdom/>.

Kristeligt Dagblad (2016). "Opråb fra sociolog: Vi har udviklet et samfund, der skaber depression og angst", Tulinius, B. Tilgået d. 28/11/23, 15:11. Tilgængelig fra: <https://www.kristeligt->

dagblad.dk/kultur/opraab-fra-sociolog-vi-har-udviklet-et-samfund-der-skaber-depression-og-angst.

Kristeligt Dagblad (2019c). "Elendig klimajournalistik gør børn klimaangst". Debatindlæg af geolog og ph.d. Hansen, J. M. Tilgået d. 12/12/23, 11:03. Tilgængelig fra: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/debatindlaeg/elendig-klimajournalistik-boern-skraemmes-til-taarer-og-mareridt-og-frygt-jordens>.

Kristeligt Dagblad (2021). "Fra eksistentielt grundvilkår til folkesygdom: Angsten er frihedens pris", Mencke, M. S. & Søgaard, L. K. Tilgået d. 28/11/23, 15:04. Tilgængelig fra: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/liv-og-sjael/fra-eksistentielt-grundvilkaar-til-folkesygdom-angsten-er-frihedens-pris>.

Politiken (2022). "Professor: Billedet af en hel generation i mistrivsel er ikke bare forkert, det er også dybt problematisk", Schmidt, A. L. Tilgået 28/09/23, 9:58. Tilgået via Infomedia. Tilgængelig for abonnenter via: <https://politiken.dk/forbrugogliv/sundhedogmotion/art9103059/Billedet-af-en-hel-generation-i-mistrivsel-er-ikke-bare-forkert-det-er-ogs%C3%A5-dybt-problematisk>

Politiken (2023). "Verden over er vi blevet mere og mere ulykkelige", Jørgensen, J. L. Interview med Jon Clifton, CEO hos Gallup. Tilgået 13/09/23, 10:15 via Infomedia. Onlineversion tilgængelig fra: <https://politiken.dk/debat/art9102196/Verden-over-er-vi-blevet-mere-og-mere-ulykkelige>.

Ræson (2022). "Mistrivelseskrisen er tegnet på et samfund, der er i både indre og ydre ubalance", Lauritsen, J. E., interview med sociolog, Rasmus Willig. Tilgået 13/09/23, 10:06 via Infomedia. Link til betalingsudgave: <https://www.raeson.dk/2022/rasmus-willig-mistrivelseskrisen-er-tegnet-paa-et-samfund-der-er-i-baade-indre-og-ydre-ubalance/>.

TV2 (2022). "Klimaangst får unge til at tøve med at få børn", Jensen, M. T. Tilgået d. 11/12/23, 9:00. Tilgængelig fra: <https://nyheder.tv2.dk/klima/2022-01-01-klimaangst-faar-unge-til-at-toeve-med-at-faa-boern>.

Weekendavisen (2022). "Spørgeskemakrisen", Boas, A. Tilgået 28/09/23, 9:44. Tilgået via Infomedia. Digital version: <https://www.weekendavisen.dk/2022-42/ideer/spoergeskemakrisen>.

Weekendavisen (2023). "Alarmismens tid", Wivel, K. Tilgået 28/09/23, 9:40. Tilgængelig fra: <https://www.weekendavisen.dk/2023-24/samfund/alarmismens-tid>.

Øvrige

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (2023). "Den rigeste procent sidder på en fjerdedel af den samlede formue". Caspersen, S. Tilgået 22/11/23, 14:08. Tilgængelig fra: <https://www.ae.dk/tema/2023-07-den-rigeste-procent-sidder-paa-en-fjerdedel-af-den-samlede-formue>.

BUPL (2022). "Voldsom stigning i diagnoser: Flere børn og unge står udenfor fællesskabet". Tilgået 17/09/23, 12:38. Tilgængelig fra: <https://bupl.dk/politik-og-presse/maerkesager/voldsom-stigning-i-diagnoser-flere-boern-og-unge-staar-udenfor>.

Børne- og Undervisningsministeriet (2013). "Aftaletekst om folkeskolereform". Tilgået d. 10/12/23, 10:27. Tilgængelig fra: <https://www.uvm.dk/-/media/filer/uvm/udd/folke/pdf14/okt/141010-enderlig-aftaletekst-7-6-2013.pdf>.

Børne- og Undervisningsministeriet (2021). "Redegørelse til Folketinget om folkeskolereformen". Tilgået d. 10/12/23, 10:31. Tilgængelig fra: <https://www.uvm.dk/-/media/filer/uvm/aktuelt/pdf21/maj/210528-redegoerelse-til-folketinget-om-folkeskolereformen.pdf>.

Børne- og Undervisningsministeriet (2023). "Den uddannelsespolitiske målsætning". Tilgået d. 7/12/23, 14:04. Tilgængelig fra: <https://www.uvm.dk/forberedende-grunduddannelse/skoleudvikling/baggrund-for-fgu/den-uddannelsespolitiske-maalsaetning>.

Hvidberg, M. F. et al. (2020). "A nationwide study of prevalence rates and characteristics of 199 chronic conditions in Denmark. *Pharmacoecoon Open*, 4(2), s. 361-380.

IPCC (2023). "Chapter 3: Human influence on the Climate System" I: "IPCC Sixth Assessment Report". <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/chapter/chapter-3/>.

Jensen et al. (2022). Danskernes sundhed – den nationale sundhedsprofil 2021. Forfattere: Heidi Amalie Rosendahl Jensen, Michael Davidsen, Sofie Rossen Møller, Julie Ellegaard Ibáñez Román, Kamilla Kragelund, Anne Illemann Christensen og Ola Ekholm – alle fra Statens Institut for Folkesundhed, SDU. København: Sundhedsstyrelsen.

Klimarådet (2023). "Statusrapport 2023". Oversigt over konklusioner fra rapporten. Tilgæet d. 11/12/23, 16:50. Tilgængelig fra: <https://klimaraadet.dk/da/rapport/statusrapport-2023>.

Kristensen, N., Jensen, V. M. & Krassel, K. K. (2020). "Panelanalyse af bekymrende skolefravær". Udgivet af VIVE (Viden til Velfærd) – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd. Tilgæet 13/12/23, 14:31. Tilgængelig fra: https://pure.vive.dk/ws/files/4566427/301252_Panelanalyse_af_Bekymrende_skolefravær_PDF_UA.pdf.

Liberal Alliance (2022). "Mere fokus på børns mistrivsel", Vanopslagh, A. Tilgæet 28/09/23, 10:26. Tilgængelig fra: <https://www.liberalalliance.dk/blog/mere-fokus-paa-boerns-mistrivsel/>.

Mairey, I. et al. (2022). Sygdomsbyrden i Danmark – sygdomme. Forfattere: Isabelle Mairey, Siri Rosenkilde, Marie Borring Klitgaard og Lau Caspar Thygesen – alle fra Statens Institut for Folkesundhed, Syddansk Universitet. København: Sundhedsstyrelsen.

Møllgaard, P., Jacobsen, J. B., Kristensen, N. B., Elmeskov, J., Halkier, B., Heiselberg, P., Knudsen, M. T., Morthorst, P. E. & Richardson, K. (2023). "Statusrapport 2023. Danmarks nationale klimamål og internationale forpligtelser", Klimarådet. Tilgæet d. 11/12/23, 16:44. Tilgængelig fra: https://klimaraadet.dk/sites/default/files/node/field_file/Klimaraadet_statusrapport23.pdf.

Psykiastrifonden (2018). "Tal til psyken. Fakta om psykisk sygdom og sundhed". Forfattere: Joan Bentzen & Rizwan Paravaiz. Tilgængelig fra: <https://psykiastrifonden.dk/files/media/document/Tal%20psyken%2030%EF%80%A210-2018.pdf>.

Psykiatrifonden (2021). "Tal og fakta om psykisk sygdom i Danmark". Forfattere: Joan Bentzen, Laura Thormann Nielsen, Katrine Yvan Bojsen Jepsen og Per Vendsborg. https://psykiatrifonden.dk/files/media/document/Rapport_Talogfakta_PsykisksygdomDK_300621.pdf.

Psykiatrifonden (2023). "Børn og unge med psykisk sygdom". Graf: Udvikling i udvalgte psykiatriske diagnoser blandt børn og unge. Tilgået 9/10/23, 15:21. Tilgængelig fra: <https://psykiatrifonden.dk/viden/temaer/boern-unge-med-psykisk-sygdom?CTA=IG-NA-TOF-B2>.

Psykiatrifonden (2023b). "Angst". Tilgået 14/09/23, 12:28. Tilgængelig fra: <https://psykiatrifonden.dk/diagnoser/angst>.

Radikale Venstre (2021). "Lotte Rod: Vi skal have en milliardplan for børns leg som kur mod mistrivsel". Tilgået 28/09/23, 10:28. Tilgængelig fra: <https://www.radikale.dk/aktuelt/nyhed/milliardplan-for-borns-leg-som-kur-mod-mistrivsel/>.

Retsinformation (2023). Vedtaget lovforslag: "Forslag til lov om klima" af 18. juni 2020. Tilgået d. 11/12/23, 16:18. Tilgængelig fra: <https://www.retsinformation.dk/eli/ft/201913L00117>.

SF (2022). "Børn og unges mistrivsel skal øverst på dagsordenen". Tilgået 28/09/23, 10:25. Tilgængelig fra: <https://sf.dk/boern-og-unges-mistrivsel-skal-oeverst-paa-dagsordenen/>.